

GEOGRAFSKI ELEMENTI U DJELIMA MATIJE VLAČIĆA

Sadržaj: 1. Uvod. Vlačić kao geografski pisac. – Priroda Vlačićevih geografskih iskustava i geografske obrade. – 2. Vlačićevi izvori i Vlačićeva djela kao izvori. – 3. Zavisnost materijalnog života čovjeka od geografskih uvjeta. – 4. Ekonomsko-geografska slika života Judeje. – O topografskom smještaju. – Geologija, geomorfologija i pedologija. – Utjecaji na promjene zemljine kore. – Klima, suša, žega, žestina pljuskova i bujica i žestina vjetrova. – Vegetacija. – Fauna. – Gospodarske djelatnosti. – Tehnika rada. – Hrana, stanovanje i odijevanje. – Naravi ljudi. – Zemljišno vlasništvo i plemenska organizacija. – Društveni odnosi. – 5. Uspoređenja. – Istovetnosti, različitosti i specifičnosti prirodnih pojava. – Vlačićeva svjedočanstva. – 6. Uspoređenja sa geografskim i ekonomskim elementima Istre. – 7. Obrada sredine i uvjeta života, u kojima je nastala jeruzalemska potrošačka komuna. – 8. Pojam rada i gledanja na rad. – 9. Politička geografija. – Širenje islama u VII. stoljeću. – Polapski Slaveni. – Tatari. – 10. Crkvenopolitička geografija. – Vlačićeva analiza širenja i razvitka crkve prema geografskim kriterijima, bez obzira na konfesionalnu podjelu. – Kretanje proizvodnih sredstava, mjera, ratarskih kultura i religioznih ideja vrši se od istoka prema zapadu i od juga prema sjeveru. – 11. Vlačićeva pravila. – 12. Antropogeografija. – Zaključak.

1. Obrada geografske materije u radovima Matije Vlačića zadire na nekoliko područja geografskih istraživanja. On obrađuje fizičku, ekonomsku, političku i historijsku geografiju, etnografiju i antropogeografiju.

Načela istraživanja i metode rada, koje primjenjuje Vlačić, jednim dijelom čine i suvremena načela i metode istraživanja. Jedno i drugo nije u nekim strukama promaknuto mnogo dalje. A ima u 20. vijeku u obradi pojedinih geografskih grana još uvijek obrađivača, koji nisu svoja načela istraživanja doveli na onu naučnu visinu, na koju ih je izdigao Vlačić prije četiri stoljeća.

To sve čini Vlačićeva razmatranja danas još uvijek živim, savremenim i našoj generaciji korisnima.¹

Matija Vlačić mnogo se kretao i promijenio mnogo mjesia boravišta. Više od po jednu godinu živio je u Labinu, Mlecima, Baselu, Tübingenu,

¹ Vlačić je u literaturi mnogo obrađivan, ali samo kao teolog i historičar. Na analizu i prikaz njegove geografije, lingvistike i filozofije pisac nije dosada naišao. Ovo je također prvi pokušaj obrade Vlačićevih geografskih pogleda.

Wittenbergu, Magdeburgu, Regensburgu, Strassbourgu i Frankfurtu na Majni i skoro godinu dana u Antwerpenu. A za vrijeme boravka na svim ovim mjestima on je bez prestanka putovao od Labina do Hamburga i od Strassbourga do Rostocka i Königsberga. Upoznao je mnoge sredine i njihove osobine, slušao je govore senatora u duždevoj palati u Mlecima, gladovao je i oskudijevao u odjeći kao korepetitor, u Baselu, Tübingenu i Wittenbergu, bivao na ručkovima kod knezova u Hajdelbergu i Berlinu, u mletačkim samostanima i kod građana, pastora i profesora u velikim i malim njemačkim gradovima i u selima. Prošao je kroz mnoge životne položaje, od siromašnog đaka i studenta, koji sam zarađuje sredstva za život, do velikog pisca, uglednog profesora i crkvenopolitičkog rukovodilca i upoznao je život pojedinih sredina u mnogostrukim njihovim društvenim komponentama. Bio je na saborima i u audijenciji kod cara, bavio se husitizmom, bogumilstvom i valdovcima, družio se s Česima, Poljacima, Francuzima, Englezima, Škotima, Holandanima, živio je trideset šest godina stalno među Nijemcima, proučavao je vrlo temeljito judaizam, tatarski monoteizam i muhamedanstvo, imao je određena shvatanja o komponentama kulture njegova doba: judaizam, helenizam, italijizam, germanstvo i slavenstvo. I u kulturi slavenstva pridavao je rukovodeću ulogu Južnim Slovenima. Samo ta jedna njegova kulturnogeografska koncepcija, u vrijeme, kad je najveći dio jugoslavenskog prostora pod Turcima, a Hrvatska ima istočnu granicu kod Siska i kod Đurđevca, i u Hrvatskoj nema ne samo univerziteta, nego ni jedne srednje škole, i nijedne tiskare, zaslužuje posebnu analizu. Iz života i doživljavanja, iz boravka u vrlo različitim geografskim predjelima raznih morfoloških osobina, s raznim sastavom i položajem tla, s različitim i suprotnim klimatskim uvjetima u raznom saobraćajnom položaju Vlačić je izvlačio zaključke o uvjetovanosti privređivanja, koja dolazi od te raznovrsnosti, nejednakosti i suprotnosti »prirode, mesta i neba« (»natura loci et coeli«) i o međuzavisnosti između prirodnih uvjeta gospodarskog života i kulturnog izraza.

Susrećući žive ljude, koji su pripadali raznim evropskim narodima, i preko toga Afrikance i Azijate, Židove, Turke, Mongole, Vlačić je uočavao, da se svi ti pripadnici raznih naroda drukčije oblače, jedu druga jela, imaju razne naravi, drukčije postupaju međusobno i prema drugima, drukčije iskazuju radost i žalost, ljubav i mržnju. I nije pokušavao protumačiti tu raznovrsnost rasom, porijeklom i krvlju, nego tom svojom »prirodom mjesta i neba«, geografskim elementima, gospodarskim uvjetima i historijskim razvitkom na tim osnovnim podlogama: geografiji i ekonomiji.

Vlačić je također stalno kovao ponekad dosta složene ali uvijek realne, moguće i ostvarljive strateške planove, koji su imali geografsku podlogu i bili historijski uvjetovani: sad za proširenje ili učvršćenje reformacije na jednoj ili drugoj strani i posebno u Austriji, Češkoj, Moravskoj, Sloveniji i posebno u Koruškoj, Burgenlandu, Vojvodini, Erdelju, u Hrvatskoj Istri, u sjevernoj Italiji; sad su njegovi planovi bili iskivani za sistematsko suzbijanje protureformacije; sad, kako će njemački borbeni pro-

testantski sjever sa svojim bogatim i nezavisnim hanzeatskim gradovima i svojom kompaktnošću utjecati, da se digne duh otpora klonulom feudu, osobito saksonskom. Jedanput, u jeku najteže borbe, koju je vodio protiv cara, pape i velikog njemačkog feuda, koji je prišao caru (Karl V.), Vlačić je pokušao da utjecajem na Petra Petrovića, po Vlačićevoj titulaturi u štampanoj posveti u knjizi datiranoj 1. III. 1550. toga »uzvišenog kneza, vječitog grofa Temišvara i namjesnika donjih strana kraljevine Ugarske«, pokrene protiv cara vojsku na turskoj granici. Više puta pokušavao je utjecati na dužda i senat u Veneciji – koja je povremeno i sama pokazivala znakove otpora protiv papinske protureformacije i inkvizicije na svome području, – da se Venecija odupre papinoj politici i primijeni na svome području načelo vjerske tolerancije, kao jedini put za afirmaciju reformacije u Italiji. Svi ti Vlačićevi planovi vodili su računa o zakonima prostora i odnosu snaga u vremenu.

Više nego itko drugi prije njega Vlačić je u vremenu od 1552. do 1557. organizirao sakupljanje historijskih izvora, t. j. starih rukopisnih knjiga, osobito grčkih, latinskih, staroslovenskih, ali i husitskih (čeških). To se skupljanje protezalo od Škotske do Rima, i od Atlantika do Bospora. Skupljajući spise, korespondirajući s tim zemljama i razgovarajući s ljudima iz tih zemalja, Vlačić je, i sam stranac u Njemačkoj, gomilao znanja o pojedinim zemljama, njihovim uvjetima života, ekonomiji, kulturnim prilikama i o politici.

Radeći također već od dvadeset godina na uporednoj historiji svih crkava, na šesnaestovjekovnoj njihovoj historiji, i uporno tražeći elemente samostalnosti, posebnosti i osobitosti svake pojedine crkve u svakoj pojedinoj zemlji, proučavajući u detaljima židovsku crkvu, posebno proučavajući i druge nekršćanske crkve, Vlačić je izvlačio iz stranih spisa geografske i ekonomske podatke za pojedine predjele i pojedina historijska razdoblja, vršeći stalna uspoređenja između činjenica, oznaka i pojedinosti, koje su se odnosile na daleke zemlje i daleka stoljeća, onih činjenica i iskustava, koje je stekao na svojim mnogim putovanjima između Jadranskog, Sjevernog i Baltičkog mora.

Kako je najveći dio svojih putovanja: na konju ili na riječnom brodu, a i prikupljanje dokumentacije i prepisku Vlačić vršio pretežno u konspiraciji, kako je često bježao pred progonima i skrivao se u selima izvan glavnih putova, u kućama siromašnih pastora ili seljaka, upoznao je položaj mjesta, klimu, rodnost tla, naravi ljudi, i navike sredina bolje i morao je svemu tome posvećivati veću pažnju. Zbog toga i jače je upijao posebne oznake brda, šume, pljuskova, rijeka, plodova, putova.

Usto kao južnjak, kakav se sam smatrao, proizašao iz prirodnih i ekonomskih i društvenih uvjeta Sredozemnog mora, gdje ljudi jače vole i jače mrze, više se raduju i više se žeste, smatrao je da baš on ima reformaciju, nastaloj u hladnijem i vlažnijem pojasu, kazati o porijeklu govora, riječi, slika, figura, tropa, stila i uspoređenja biblijskih knjiga, što je sve nastalo u njegovoj klimi ili klimi, koja je njegovoj toliko mnogo srodna, one stvari, na koje ljudi posve druge geografske sredine ne bi mogli doći. Sve zavjetne knjige, pisma i poslanice, pisali su ljudi juga, na Sredozem-

mnom moru za ljude sebi slične istih ili posve srodnih geografskih i ekonomskogeografskih predjela i sredina. Svi govori, pisma, psalmovi, pjesme, proroštva, molitve i utjehe potječu od takvih ljudi i sve je to u prvi mah bilo namijenjeno isto takvim ljudima.

Prema tome, da bi se razumjele zavjetne knjige, da bi se razumjele sve tada poznate velike religije, kojima je kolijevka Azija i osobito Mala Azija, kakvi su judaizam, kršćanstvo i islam, treba razumjeti jug, Sredozemno more i Malu Aziju. Ali ne samo to. Da bi se razumjela helenska mitologija, koju je Rim kasnije posve usvojio, treba upoznati geografske i ekonomske prilike Male Azije. Homer piše načinom Staroga zavjeta, Novi zavjet sadržava homerske motive. Priroda, zemlja, klima, zanimanja i način života, historijski razvitak na tim podlogama izazivao je iste predodžbe, slike, motive, uspoređenja kako u piscima Starog i Novog zavjeta tako i u Homeru.

2. Kao i na drugim područjima svoga rada Vlačić se i u geografskim istraživanjima služio čitavom klasikom, ali više kao cjelokupnim stečenim znanjem, i usvojenom i na klasici dalje građenom i specifičnom izgrađenom metodom, nego kao izvorima. Kad citira klasične pisce bilo Homera ili Tukidida, Vergila, Horaca, Livija, Cicerona ili druge, on navodi njihove misli, rečenice ili stihove samo kao ilustraciju svojih analiza i zaključaka, kao analogiju, kao nešto, što je suglasno bilo sa biblijom ili njegovim postavkama. Svakako Vlačić upozorava na korisnost, da se radi upoznavanja Palestine, Haldeje ili Egipta čita Strabon i drugi stariji pisci (Ključ II, stupac 599). Ističe također (u idućem stupcu Ključa) poznata mjesta Plinija, Aristotela, Teofrasta i Dioskorida, korisna za upoznavanje životinja, bilja, drveća i mladica u Maloj Aziji i osobito u Palestini. Ali sve to kod Vlačića ne djeluje samostalno i ti pisci samo potvrđuju ono, što je u bibliji već rečeno. I kad on, koji je jednako čisto Aristotela kao i originalne tekstove zavjetnih knjiga od vulgarnih primjesa nastalih u rimskoj crkvi, prikazujući svoju »sintetičnu«, »analitičku« i »definitivnu« metodu, operira s Aristotelom, a to čini često, upotrebljava Aristotela kao potvrdu svojih vlastitih metodoloških postupaka. Preuzimajući težak zadatak da protumači »govor svetih knjiga«, kako i glasi podnaslov njegova »Ključa«,² i prilazeći geografskim i ekonomskim problemima u samome »Ključu« u namjeri, da protumači smisao pojmova i riječi, koje se tamo nalaze i da stvori tako prvi sistematski enciklopedijski riječnik, Vlačić smatra to tumačenje svojim. prvim te vrste i originalnim. Poradi toga (za razliku od čestih citata izvora u centurijama), ovdje izvore ili ne citira, ili su mu glavni izvori pojedina mjesta u zavjetnim knjigama ili stari, ne mnogi crkveni pisci, osobito Augustin i Jerolim Dalmatin (Jerolima i naziva svojim zemljakom).³

Geografskih i ekonomskih fragmenata ima u mnogim Vlačićevim djelima, osobito u centurijama i u »Ključu«. U rječniku »Ključa«, na pr.

² Čitav naslov djela: «Clavis scripturae sacrae seu de sermone sacrarum literarum».

³ »Unus popularis meus Hieronymus linguarum egregie peritus fuit«. Clavis I, Praefatio.

obrađuje neke od onih geografskih oznaka, koje nalazi u Pismu, kao Jeruzalem, Nil, Egipćansko more, ili geografske ekonomske pojmove, kao zemlja, more, oblaci, magla, svijet (i niz pojmova vezanih sa pojmom i terminom svijeta), prostranstvo, gore, rijeke, vode, suše, ili razrađuje značenje proizvoda ratarstva, vinogradarstva, maslinarstva (pšenice, vina, ulja), stočarstva, trgovine (mjere, srebro, zlato, novac, bogatstvo) i dr.

S više sistema pristupa Vlačić geografskoj i ekonomskoj problematici osobito u tri svoja rada. Prvi pokušaj naučnog obuhvatanja i svrstavanja geografske materije sadržava njegova »metoda povijesnog djela i opće granice pojedinih glava«, rađena kao sadržaj metoda rada i popis pitanja, koja se imaju obraditi u centurijama. Druga glava svakog stoljeća imala je da obradi historiju crkava po zemljama, t. j. svake crkve u svakoj zemlji, a crkve i zemlje razvrstane su u velika geografska područja. To razvrstanje crkava i zemalja u geografska područja, posve nezavisno od konfesionalne pripadnosti crkve, rađeno po geografskom kriteriju, pokazuje strogost i čistoću Vlačićeve geografske koncepcije. Ali ne samo u toj glavi nego u svim glavama centurija dolaze do izraza i u planu za obradu i u samoj obradi geografski elementi. Obrada crkvenih šizama, hereza, koncila, biskupa morala se vršiti po pojedinim zemljama. I osobito je geografija morala ostati podloga u obradi problematike triju posljednjih glava svake centurije: stanje Židova u tome stoljeću, stanje u svakom stoljeću nekršćanskih religija i politička zbivanja i promjene svakog stoljeća. Čitava ta obrada čini pozitivan i važan prilog povijesnoj geografiji.

Pokušaj klasifikacije geografskih disciplina izvršio je u svojoj raspravi »O materiji i ciljevima (granicama) nauka i pogreškama filozofije u božanskim stvarima.«⁴ Po toj klasifikaciji agronomija i astrologija obrađuju nebo, kozmografija i geografija zemlju, elemente i njihove razne oznake i kvalitete obrađuje fizika, elemente u zraku meteorologija.⁵

Utjecaj geografije na ekonomiju, jedne i druge na kulturni izraz: kako posebni geografski i ekonomskogeografski uvjeti utječu na formiranje specifične prirode čovjeka i specifičnih oznaka čovjeka, koje Vlačić posebno proučava, kao animalnog čovjeka, kao društvenog čovjeka i kao duhovnog (ili što bismo danas rekli: kulturnog) čovjeka, kako geografija utječe na proizvodnju, geografija i proizvodnja na govor i pismo, izražajne sposobnosti i izražajne načine, na društvene organizacije, vjerovanja i mišljenja, Vlačić obrađuje u drugome dijelu »Ključa« u više glava i osobito u odjeljku šeste rasprave, koji nosi naslov: »Upozorenje o potrebi upoznavanja raznih stvari, koje se izražavaju baš u svagdašnjem životu, a koje su djelomice svim narodima zajedničke, djelomice specifične za Izraelćane, da bi se govor Pisma mogao razumjeti«⁶ i u idu-

⁴ »De materiis et methodis scientiarum et erroribus philosophiae in rebus divinis« prvi put otšampano u drugom izdanju Vlačićeve knjige: »Disputatio de originali peccato et libero arbitrio etc.« 1563, str. 509-548.

⁵ Isto mjesto, str. 511-512.

⁶ »Admonitio de necessitate cognitionis variarum rerum, potissimum in communi vita existentium, tum omnibus gentium communium, tum Israelitis propriarum ad intellectum Sermonis sacrarum Literarum«. Clavis II (izdanje 1628), stupac 577-596.

ćem odjeljku »O položaju Kananeje i oznakama (života) Jeruzalema« (»De situ Cananacae et forma Jerosolimae«), stupac 596–606 drugog dijela »Ključa«.

3. U raspravi o materiji i ciljevima nauka Vlačić izrađuje postavku, da je glavni, posljednji i najviši predmet svih nauka *čovjek*. Taj se Vlačićev čovjek javlja kao predmet proučavanja na tri područja, u svome fizičkom, društvenom i religioznom životu.⁷

Fizički život čovjeka jednak je svemu živome na svijetu, jednak je životinjama.⁸ Taj život kao i ono, što njemu koristi, a što mu škodi, proučava osobito medicina i mnoge, kako Vlačić kaže, »neliberalne nauke« (illiberales artes). Čini nam se, da je baš ova oznaka »neliberalnih nauka« za čitav niz prirodnih nauka, uključivši i matematiku, i za ekonomske discipline, t. j. one, koje koriste održanju fiziološkog života, a zatim i društvenog života ljudi, osobito karakteristična za Vlačićevo naučno gledanje i za onu složenost, sastavljenu ne samo od suglasnih, nego i od proturječnih komponenata toga posmatranja. Ona nam također omogućuje bolje upoznavanje osnovnih Vlačićevih postavki. Vlačić naime stvara klasifikaciju nauka po hijerarhijskom redu, koji nije izgrađen po formalnogičkom postupku, nego po skali korisnosti i važnosti pojedinih nauka. U takvom obliku javljaju se »neliberalne« discipline, t. j. prirodne, ekonomske i tehničke korisne i upotrebljive svojim rezultatima, koji mogu biti posve točni, precizni i stvarni, a da ne rješavaju ništa bitno. Matematika, t. j. aritmetika i geometrija čine se, kaže Vlačić, po najviše korisne čovjeku. Njihovi teoremi, jasni i precizni, potrebni su mnogim naukama. Ali oni ne rješavaju ništa bitno. »Najviše su korisni ljudima i najviše su udaljeni od boga«.⁹ I da bi dokazao, kako moralna i matematska pravila nisu jednaka i nisu jednako bitna za čovjeka, Vlačić uspoređuje moralno pravilo: ne svjedoči krivo protiv drugoga sa aritmetičkim pravilom: četiri i četiri čini osam.¹⁰

7 Ta Vlačićeva argumentacija ne ide bitno dalje od Aristotela i skolastike. I njegova podjela na tri sfere: animalnu, društvenu i religioznu ima još uvijek korijen u skolastici. Nove pridonose Vlačićeve čini njegovo povezivanje triju sfera i isticanje njihova uzajamnog međusobnog djelovanja, njegovo shvaćanje, za koje se bori petnaest godina od 1560. do 1575., t. j. do kraja života, da životinjsko u čovjeku, njegova mesnatost i materijalnost čini suštinu (supstanciju) čovjeka, t. j. čitavog ljudskog roda od Adamova pada, i da ta mesnata, materijalna životinjska substancia u čovjeku, kao bit čovjeka bez prestanka utječe na one druge dvije sfere života, na društveni i na religiozni život ljudi. Meso je oznaka za sve životinje i za čovjeka. »Meso čine i najplemenitije snage čovjeka

⁷ »Ultimum et summum humanarum scientiarum objectum est homo, qui potissimum triplice consideratur: secundum vitam phisicam, civilem et theologicam seu divinam«. De materiis metisq. scientiarum, Disputatio, izdanje 1563, str. 512.

⁸ »Vitam communem cum brutis«. Isto mjesto, str. 512.

⁹ Disputatio, str. 513.

¹⁰ Isto mjesto, str. 513.

i sama razumna sposobnost (čovjeka), kojom se služimo u religiji.«¹¹ I kad se čovjek bori za spas (u religioznom smislu), bori se mesnatim snagama («carnalibus viribus»). Samo sofisti i zavodnici smatraju, da je životinjsko u čovjeku samo ono, što je niže i materijalno, a ne i njegove racionalne snage. I filozofi se za time povode i nalaze, da je pokvaren samo životinjski dio čovjeka, a razum da je zdrav. Za Vlačića sve je u čovjeku mesnato, tijelo, srce i duša. Čitav je čovjek rođen od mesa. S toga je čovjek meso i čovjek nije duh. I čitav čovjek povodi se za mesnatim.¹² Ta je Vlačićeva postavka, formulirana tako 1567. (pet godina iza njegove prvotne klasifikacije nauka) i zbog nje ga je protestantska teologija proglasila heretikom, osudivši u t. zv. Formuli sloge, neposredno poslije njegove smrti, takvo njegovo učenje. I kad su protestanti izdali ponovo njegov »Ključ« 1628., uijeli su na prvoj strani, poslije Vlačićeva predgovora i prije teksta »opomenu čitaocu«, da je takvo učenje evangeljska krvka odbacila, da su te postavke njegova privatna mišljenja («privatas suas opiniones»), koja se ne odobravaju, ali se u tekstu ostavljaju, da bi se čitalac upoznao i s njima.

To što je Vlačić pokušao prirodu čovjekovu prikazati kao jedinstvenu i srce, dušu i pamet ljudsku učiniti funkcijama mesa (t. j. materije), on je nastojao dokazati brojnim citatima iz Starog i Novog zavjeta i paulinskih poslanica. Ali svi njegovi citati su samo fragmenti kao: »što je rođeno od mesa, meso je«; »Hrist u doba svoga mesa«; »Meso i krv ne će za sebe kraljevstvo neba«; i slično. Vlačić je pokušao za svoje tvrdnje zvati u pomoć i Luthera. Sve je to bilo ispravno. Vlačić je zasnivao svoje postavke i na Svetom pismu i na Lutheru, ali je sam smatrao za potrebno da dalje stvari i pošao je dalje od Pisma i od Luthera. On je svakako želio ostati u okviru teologije i luteranstva. I ne hoteći izašao je iz njih. I nemamo drugog tumačenja za takav njegov postupak, nego nastojanje, da pomiri doktrinu i iskustva. Ustvari on je na temelju iskustva stvarao novu doktrinu. Rađajući stvaralački na razradi teološke problematike, on je zakoračio u nauku, za koju je još uvijek smatrao, da ne može dati ni jedan zadovoljavajući odgovor, na pr. u vezi s bitnim pitanjima o smislu života i o smislu smrti.

Takav, kakav je, čovjek živi materijalnim životom i posve se posvećuje njemu. Proizvodi i stječe materijalne proizvode. Proizvodnja i stjecanje čine podlogu materijalnog života i čine čovjeka zavisnim od geografskih uvjeta, u kojima živi. To je onaj svagdašnji život («communis vita») i one raznovrsne stvari, koje se javljaju u svakidašnjem životu, koje su zajedničke svim narodima, a opet se javljaju i kao specifične pojave pojedinih naroda i pojedinih sredina. To je priroda mjesta i neba («natura loci et coeli») i priroda stvari («natura rerum») od koje je zavisan materijalni život čovjekov, t. j. po Vlačiću svakidašnji život tog njegova (te-

¹¹ »Caro etiam ipsas nobilissimas hominis vires, nempe rationalem potentiam, qua in religione utimur, denotare videtur« Clavis, I, izdanje 1628, stupac 106–107.

¹² »Quia totus homo, nascitur ex carne: caro est et non est spiritus; et ad carnalia tendit«. Clavis, I, 107. – Zatim: »Caro ... significat autem totum hominem corpore et animo ... praesertim vero ipsum cor ac rationalem animam.« Isto mjesto, 107.

olškog) mesnatog čovjeka. Poradi toga hoće Vlačić da razotkrije tu dvostruku prirodu fizičku i ekonomsku u svojoj ekonomskogeografskoj slici Judeje.

4. Vlačićeva ekonomskogeografska obrada Judeje obuhvaća oko dvadeset pet folijantskih stupaca, pet u drugoj raspravi drugog dijela Ključa, dvadeset u šestoj raspravi. Ustvari to nije neki novi sistematski geografski i ekonomski opis, nego mnogo više iznošenje problematike, koju treba istraživati, uputstvo i upozorenja, što treba pri istraživanju takve vrste uzimati u obzir i kako je Vlačić u svemu bio konkretan, njegova su uputstva odmah popraćena primjerima, koji su tako bitni i osnovni, da iz njih iskače ekonomsko-geografska slika zemlje, možda i više nego to: konkretnih predjela. Sredimo li primjere, dobijamo sistematiku, svakako prvu geografsku i ekonomsku sistematiku. Vlačić je tako postao prvi geografski pisac sistematičar među Jugoslavenima, a da to nije htio biti, kao što je bio i filozof, dapače i samostalan i jak filozof, a da se čitavog vijeka ipak izrugivao filozofima, i njihovoj nemoći.

Izrađujući svoju ekonomskogeografsku problematiku Vlačić se prvo zadržava na prijašnjim opisima Judeje. On smatra, da su prijašnji opisi dobri, odobrava rad pisaca i hvali njihovu marljivost. Ali odmah dolazi i njegov prigovor. Onakvi, kakvi su, nisu dovoljni. Da bi se na pr. razumjela konkretnost zbivanja opisanih u zavjetnim knjigama, treba za svaku činjenicu i svaki događaj točno odrediti, gdje se što zbilo. Treba točno utvrditi *topografski smještaj*. Topografski smještaj određuju *topografi*, i Vlačić upotrebljava taj termin (*»topographi«*). Utvrđivanje smještaja ne smije biti samo vanjsko i formalno, nego treba da ima i konkretni sadržaj. Vlačić navodi (po Luki 10) primjer, kako su razbojnici napali čovjeka na putu između Jeruzalema i Jerihona. Da bi se to razumjelo, treba utvrditi važne činjenice, i to:

a) da su oba grada znamenita i da je saobraćaj (ljudi i robe) između njih gust; na tome putu prolazi mnogo putnika;

b) da je Jerihon bio na glasu zbog proizvodnje paominih datulja;

c) da se tu obavlja prijelaz preko Jordana;

d) da je taj predjel, kojim ide put između dva grada, izvanredno kamenit, izlomljen i zakučast (*»regio confragosa«*), da je brežuljkast i s okukama i dubokim dolinama, što ga čini podesnim za zasjede i napade tatova i razbojnika: poradi toga je i prijelaz tim putem pogibeljan (Clavis II, 596).

Ulaženje u konkretne činjenice materijalne prirode predjela mnogo je teže, kaže Vlačić, od samoga vanjskoga opisa, ali je i mnogo korisnije od beskorisnih nabiranja i natrpavanja namještenim i pretjeranim alegorijama.¹³

U obradi Vlačić postupa geološki, geomorfološki i pedološki, ali ne upotrebljava nijedan od tih termina. Za njega je to upozoravanje na posebno značenje brda, dolina, kamenja, pustinja i pjeska. I što je bitno,

¹³ »Haec opera, ut difficilior, ita multo utilior esset, in istis descriptionibus Palestinae et Jerosolymae (!), quam quod multas, partim inutiles, partim etiam violentas allegorias infaciunt« (Clavis II, 596).

Vlačić zapaža i primjećuje, kako je zemljina kora podložna stalnom procesu promjena. Promjene nastaju djelovanjem prirodnih elemenata, koji su tu osobito žestoki. Razvedenost i ispresjeckanost područja, brdovitost i provalije, žestina padavina, suša, koja sve upali, čini da i kamenje gori zatim rijetki, nagli i žestoki pljuskovi i odmah iza njih strašne bujice, opasne ljudima i stoci, koje se survivaju s planina i provaljuju u doline i ravnice noseći sve sa sobom.¹⁴ Dolaze žestoki vjetrovi, istočni i južni, suhi, što sve isprže.¹⁵ Zatim opet sunce, što ispeče kamen i poslije opet nagli pljuskovi.

Judejska je zemlja kamenita. U njoj su ogromne stijene, koje se nazivaju živima,¹⁶ a ima i preobilje sitnog rasutog kamena. Kamenje je razloženo u postojane nizove (*»perpetua seria«*) povezano je međusobno, osobito oko brda i na obroncima. Drugdje su stijene razbacane, izolirane, skrivajući u sebi prostrane i duboke spilje. Na drugim mjestima pojedine stijene naglo se izdižu iz zemlje, kao zubi, a tako ih zovu.¹⁷

Pustinje nastaju koje zbog nedostatka vlage, koje zbog pješčanog sastava tla. Poradi suše u pustinjama ništa ne raste: ni trava, ni drveće. Istina sve nisu takve. U nekima postoje još šume, koje nisu iskrčene.

Kiša ljeti nema uopće puna tri mjeseca. (Za tu tvrdnju Vlačić navodi izvor i svjedočanstvo Jerolima Dalmatinca, koji je u Palestini živio i zemlju opisao.) Suše su pravilo. Uzroci su žestoka ishlapljivanja, tako da oblaci i ne mogu nastati. Kiše su samo rane ili kasne, kad klijaju žita ili na jesen. Baš kao i na Cipru, kaže Vlačić. Predio je topao i suh, kao uopće na jugu. Što ideš više prema jugu (Vlačić tu misli u Evropi prema jugu ili iz Evrope na otoke i u Afriku), sve je više toplo i suho. Što ideš više prema sjeveru, sva su mjesta više hladna i više vlažna.¹⁸

Veliku vrelinu i žegu pojačava upaljeni pijesak i mnoštvo zagrijanog kamenja. Čini se, da gore pijesak i kamenje, toliku jaru odbacuju od sebe. U dolinama prisojni obronci privlače snagu sunca i opet povećavaju toplinu. Mjesta su bezvodna, kiša pada rijetko, ljeti zapravo nikad, tako da se ni zemlja, ni stoka, ni ljudi ne mogu osviežiti i oporaviti.¹⁹

¹⁴ *«Ex hac porro confragositate, montositate, ac (ut ita dicam) vallositate et praeterea tam violentibus meteoris ac subitancis ingentibusque imbribus solitum est sequi: ut subito ingentes et noxii satis pecoribus ac hominibus torrentes sint excitati; qui de montibus ruentes late in subjectas planities exundaverint.»* (Clavis II, 585).

¹⁵ *«Denique habuerunt propria quandam calamitatem ventorum, orientalium ac meridionalium, siccorum et omnia adurentium.»* (Clavis II, 582).

¹⁶ *«abundans ... ingentibus petris, quas vivas vocant.»* (Clavis II, 584).

¹⁷ *«aliae (petrae) in altum ex terra prominentes, quae ob hanc formam metaphoricè, dentes vocatae sunt»* (Isto mjesto, 584).

¹⁸ *«Notum enim est, quod quantum magis ad Meridiem tendas, tanto sint omnia tum fervidiora, tum aridiora: et contra, quanto magis ad septentrionem, tanto magis omnia loca, tum frigidiora tum et humidiora»* (Isto mjesto, stupac 582).

¹⁹ *«Ad augendum porro illorum calorem etiam illud multum fecit: quod alicubi fuerent multae arenae et praesertim multa saxa: quae ita a sole inflammantur, ut, veluti ardentes quidam carbones, vicissim de se fervorem effundant. Auxit et illud calorem, quod in vallibus multa loca fuerunt valde aprica: ubi major est solis vis: quod item loca fuerunt inaquosa, et rariae in aestate pluviae, vel potius nullae, quibus homines, jumenta, ac terra ipsa, restincto calore recrearentur.»* Isto mjesto, 582.

Zbog neizmjerne žege dolazi do strašne suše. Sve se trave spare, posuše se usjevi, čak i drveće. Ali tamo, gdje ima vlage, u vrtovima i uz potoke, voćke i plodovi su sjajni. Tamo voćkama ne pada lišće. Sve, što se tamo radi, uspijeva i voćke donose plodove u svoje vrijeme.

Krajnosti klime utječu i na vegetaciju i na faunu. Lijepih samoniklih šuma ima malo. One, kojih ima, osobito su dragocjene. Vlačić nabraja korisno i lijepo drveće, koje uspijeva. To su paome i balzami, na glasu zbog korisnosti i upotrebljivosti ploda, za paomu kažu pisci, (t. j. Vlačić tvrdi, da kažu pisci) što je više težina pritiska prema dolje, to bolje raste; ona je poradi toga simbol nesalomljive vrline, ali osim toga rodi i datuljama, koje su ugodne i zdrave za jelo; divlji čempresi i mirte; ponositi cedri, osobito lijepi, visoki i vitki (*»pulcherrimae et procerissimae arbores«*), podesni za građu. Od njih se dobija odlično građevno drvo, a, kaže Vlačić, i čitave se zgrade grade od cedrovine (*»posita materia pro opere, ipsa aedificia confecta«*).

Osobito su važne tri *drvene kulture*: masline, smokve i loza. Uz njih još i granatne jabuke (malogranata). Smokve nose dvostruki plod, – to kažu Vlačić Nijemcima iz svoga istarskog iskustva, – prvo ocvitke (*»grossos«*), zatim obične smokve. Za tri osnovna plemenita drveta: lozu, maslinu i smokvu vezano je ne samo gospodarstvo nego i mnogo toga od opće kulture juga. Odatle toliko simboličnih značenja za svako od tih drveta u Pismu. Smokva znači što i posjed ili vlasništvo (*»svaki je sjedio pred svojom smokvom«, t. j. na svome imanju*), dobar plod, ali labilan, lakopokvarljiv i kratkotrajan, ali znači što i skroman život i zadovoljstvo s malim. Smokva zavodi, da se pod njom živi u miru i u bezbrižnosti i da se ne ide za velikim stvarima, slavom i moći.²⁰ Loza znači obilnost i plodnost: »žena je načičkana djecom kao loza grozdovima«. ²¹ Suprotno opet: žena, koja pobacuje djecu i ne rađa, usprođuje se s lozom, kojoj otpada grožđe još kiselo. Dobra loza daje dobro grožđe i dobro vino, rdavoj lozi i plodovi su rdavi. Maslina je simbol vječito zelene mladosti, plodnosti i dobre kakvoće plodova, vječito novih mladica, što izlaze iz korijena, vedre, što nose u sebi zametke budućeg plodnosti i jantstva budućeg roda i sl.

Više su škrte Vlačićeve naznake o ratarskim *usjevima*. On upozorava, da zbog jake topline plodovi i usjevi sazrijevaju brzo, t. j. brže nego u zemljama s umjerenom klimom. Samo posredno naznačuje, da ne mogu bez zalijevanja ili natapanja uspijevati one ratarske kulture, kojima vegetacijski period ulazi u ljeto. Ali u nabranjanju usjeva je oskudan. Zapravo se nešto malo zadržava na dva usjeva: na pšenici i bobu. Može se

²⁰ »Proverbialis loquatio de his est, (Ficus ad regnum vocata) qui suae tranquillitati pacis, otio et aliis commodis inhaerentes, negligunt magnas opes, gloriam ac potentiam«. Clavis I, 311.

²¹ Vlačić se zaista u ovoj slici naslanja na riječi psalma, koji uspoređuje ženu pravdnicu s plodonosnom lozom, ali njemu se slika žene načičkane djecom kao loze grozdovima: »mulier liberis circumsepta sicut vitis suis fructibus« nametala i iz njegove obitelji; obje su njegove žene bile tako načičkane djecom, jer ih je prva rodila 12, druga 6. Ako to psalam smatra oznakom muža pravdnika, mogao se Matija takvim smatrati.

pretpostaviti, da su to bila i dva osnovna usjeva onako suhe klime, t. j. usjevi, koji sazrijevaju prije no što počinje pravo suho i žarko ljeto. Oskudica podataka o ratarskim kulturama nije u suglasnosti sa nizom drugih njegovih konstatacija: da je poljoprivreda (bez stočarstva, bez vinogradarstva) bila jedno od glavnih zanimanja, da su se morali vršiti ili izmlatiti mnogi usjevi, da se mnogo mljelo rukom, govedima, konjima i magarcima, da je kruh bio glavna hrana. Potpuno nedostaju naznake o proizvodnji ječma i zobi, koji sazrijevaju prije pšenice i uspijevaju na mršavijoj i više sušnoj zemlji, o proizvodnji slanica (slanutka), sikirice i drugih kultura suhog povrća i suhih zemljišta, što također rano sazrijevaju.

O *životinjama* ima više pojedinosti, nego o bilju. Vlačić navodi divlje životinje: lavove, risove, medvjede, otrovne zmije i otrovne škorprije. Bilo je, kaže Vlačić, pustinskih zmija, koje su ne samo grizle nego i palile dahom (»tum et flatu adurantes«). Od pitomih životinja osobito je mnogo raširena ovca, toliko višestruko korisna, pritom skromna, s malim zadovoljna, strpljiva i jednostavna, ali i naivna i nesigurna, tako da je postala simbol za čovjeka, koji voli boga, ali isto tako lako zastrani na jednu ili na drugu stranu. Stoga je ovcama i ljudima jednako potreban pastir. Stari židovski pisci zvali su pastirima ovaca kraljeve, posve tako i Homer. Vlačić spominje i volove, krave, magarce, mazge, koze, kokoši i piliće, golube i golubice, a da posebno ne obrađuje ekonomsku važnost svake od tih pojedinih životinja.

Gospodarske djelatnosti stanovništva Vlačić također ne obrađuje svaku posebno, nego tvrdi, da ljudi ponajviše žive od poljoprivrede i vinogradarstva, — čemu treba dodati masline, smokve i paome, ili od stočarstva.²² Ipak zaslužuje pažnju Vlačićeva tvrdnja, da su stanovnici Judeje rijetko bili zanatlije, trgovci, prerađivači kovina, mornari, zlatari, — kako je to u drugim zemljama.²³ Slab je bio ribolov, još manji lov. Mjesta su bila naseljena i obrađena, poradi toga i nije bilo mnogo druge divljači, osim ptica. U zemlji nije bilo ni drugih jezera ili močvara, osim jedinog Genezaretskog ili Kapernaitskog. Isto tako nije bilo drugih rijeka, u kojima bi bilo ribe, osim Jordana. A nisu mogli imati ni mnogo ribnjaka zbog opće oskudice vode. Zbog svih tih općih uvjeta života, i posebno zbog ognjene žege predjela (»loci aestum«) svi su očekivali kišu, da natopi usjeve, loze, drveće i pašnjake. Sve se svodilo na stočarstvo, ratarstvo i vinogradarstvo.²⁴

Stanovnici nisu bili ni graditelji ni uopće poduzimljivi u zanatima. Zbog toga je već Salomon tražio zanatlije i mornare u drugim zemljama. Uopće nisu osobito upućeni u pomorstvo, iako nisu bili posve udaljeni

²² »Vixerunt plerumque, vel ex agricultura, vel ex vinetis; (quibus adjunge oliveta, ficeta et palmata) vel denique ex re pecuaria«. Clavis II, 591.

²³ »Artifices, mercatores, metallici, nautae et aurigae, (unde in aliis gentibus plurimi viciant) rari ibi fuerunt«. Isto mjesto, 592.

²⁴ »Quare multae locutiones sacrarum litterarum respiciunt potissimum istam triplicem rem familiarem: nempe rem pecuariam, agriculturam et vineta«. Isto mjesto, 592.

od mora. S toga se mnogo govori o otocima, morskim obalama, brodomima, pomorskim poslovima, žestini vjetra na moru, morskim valovima, o kitovima i morskim čudovištima.

Očito je, da Vlačić smatra, da su neki Izraelićani bili posve stočari, drugi ratari i vinogradari i da su sva druga zanimanja bila među njima slabo zastupljena i nerazvijena. Među takva slabo zastupljena zanimanja Vlačić ubraja i trgovinu. I trgovci, kao posebno zanimanje, bili su rijetki, iako se spominju trgovački poslovi, roba, obračuni, novac, zlato i srebro.

Po tim kriterijumima, ma da Vlačić taj naš suvremeni ekonomski termin nije upotrebljavao, živjelo se uglavnom u *naturalnoj privredi*. *Simboli obilja* nisu ni novac, ni srebro, ni zlato, nego *pšenica, vino i ulje*.²⁵

O *tehnici rada*, oruđima i posudama Vlačićeve naznake nisu također osobito iscrpne. Sigurno ni izvori nisu na tom području obilati. Dva puta ponavlja, da se žito vršilo govedima, ali da su se snopovi žita i razna suha mahunasta povrća mlatila cjepovima i palicama. Ističući kao simbol disproporcija, kad je u isti jaram upregnuto jedno govedo i jedno magare pri oranju, Vlačić samo posredno naznačuje, da se oralo parom goveda, ili parom magaradi, ali izuzetno također neprirodnom zapregom jednog goveda i jednog magarca. Prenosna snaga bio je magarac. Magaraca je bilo dosta, na njima su jahali također velikaši (»magnati«). Bogati ljudi putovali su na magarcima zbog strmine puta i kamenitosti područja. Vlačić pretpostavlja mogućnost, da su ti magarci, na kojima su jahali velikaši, bili nešto bolje pasmine od običnih, kako su i u Arkadiji te bolje, »arkadske«, pasmine bile na glasu.²⁶

Seljaci su želi i košili i pokazivali osobitu spremu u obradi i njegovanju loze. Sirili su i uživali dosta sira.

Bili su izvršni vinogradari, veliku su pažnju posvećivali vinogradima i proizvodili su najbolja vina. Najveća im je briga bila da dođu do najboljih sorata loze. Tražili su takve sorte nadaleko, donosili ih, sadili, obrađivati i negovali. Mnogo su polagali na izbor sorata, oplemenjenje i brižljivu obradu.²⁷

Mošt, vino, ulje i vodu prenosili su u mješinama ovčjim i kozjim, na ramenu ili na magarcu, ili mazgama. Mošt se stavlja u nove mjebove, da, dok vri, ne bi upijao mirise i kiseline starih mješina. Starom prevrelom vinu stare mješine više ne škode.

²⁵ »Frumentum et vinum et oleum, pro omni commodo ponitur ... pro omnium necessarium rerum abundantia«. Clavis I, 355.

²⁶ »Asinos etiam candidos videntur habuisse, quibus Magnates quoque insidere sunt soliti ... Forte fuerunt melioris cuiusdam generis communibus: sicut et Arcadici celebrantur. Causa, cur eis soliti sint uti equitando, fuit maxima confragositas et lapiditas regionis: ubi asellis commode utimur«. Isto mjesto, 588. — I opet ima Vlačić pri opisivanju pred očima strme, kamenite obronke labinske, što se sa visoravni u oba smjera spuštaju prema moru, u pravcu Raškog zaliva i u smjeru Rapca i Ravni.

²⁷ »Vina creverunt optima: ideoque vinetorum fuerunt studiosissimi, summoque studio optima genera quaceserunt, et vel ex longinque petierunt plantarunt et propagarunt: et vineas earum excoluerunt«. Isto mjesto, 586.

U Judeji se ne kuha mnogo, kao na sjeveru. Jedu se hladna i suha jela: kruh, povrće, smokve, orasi, svježe i suho grožđe, mlijeko, sir, ulje, med i slično. Pije se voda i s vodom ublaženo vino.

Stanovalo se ljeti i spavalo se mnogo vani. Odatle izreke: spavati pod »svojom smokvom« i pod »svojom lozom«. Vani, izvan grada, ali ipak na domaku grada stanovalo se i spavalo i pod šatorom. Sve to i radi osvjetljenja i da bi se izbjegle stjenice i buhe (»fugiendorum pulicum ac cimicum«, II, 587). Zbog tople klime nisu bili potrebni posebni pokrivači pri spavanju. Mnogi su spavali odjeveni, drugi su se pokrivali svojim odijelom.

Uopće je nošnja skrojena tako, da bi služila i danju i noću, kod kuće i na putu. Gornja je haljina bila duga, i odmah dodaje Vlačić uspoređenje: kao kod Mađara ili kod Turaka, ali i kod Nijemaca u davnni. Opasivali su se pasom od tkanine, tkanicom, kao sada, kaže Vlačić, Turci i Panonci, »ut nunc Turcae et etiam Pannoncs« (II, 595). Panonci su Hrvati, jer Mađare posebno navodi kao Mađare.

Naravi ljudi razlikuje Vlačić na one, koje su postojane, i na one, koje se mijenjaju.²⁸ Ma da Vlačić odmah u primjeru nadovezuje, da među nepostojane elemente ljudske prirode nbraja religioznost i poštenje,²⁹ važna je njegova konstatacija, da ljudske naravi, osobito moralna načela ljudi, nisu stalna kategorija, nisu urođeni i za uvijek dati, nego su podvrgnuti promjenama i u zavisnosti od uvjeta života, geografskih i društveno-ekonomskih i od historijskih zbivanja.

Kao sliku geografskih i klimatskih utjecaja Vlačić navodi primjer, kako kamenito tlo, brežuljci i planine, strmi putovi, usijano kamenje i pretjerana žega čine, da se i stoka i ljudi kreću sporo uzbrdo i nizbrdo.

Ipak, kaže Vlačić, »svi južnjaci, a tako i orijentalci, gore od strasti i stanje svoje u afektu pokazuju više nego sjevernjaci. Oni su više veseli i to daju na znanje. Više su žalosni, pa i to pokazuju. Više ljube. Više se ljute. Žestoki su, kad hoće da postignu, za čim teže. Više se također plaše«.³⁰ Svoju žalost zbog velikog gubitka, kao gubitka djece, bračnog druga, roditelja, braće, pokazuju otvoreno i ostentativnije, nego ljudi u hladnijem podneblju. Oni plaču i nariču, da ih svi čuju, poste, gladuju, idu u uprljanom rublju i poderanim haljinama, čupaju sebi kosu, deru svoja odijela, tuku se šakama u grudi, bacaju se na zemlju, leže na grobovima, – uvijek tako, da ih svi vide, da svračaju na sebe pažnju svijeta. I odmah Vlačićevo uspoređenje: kakav je njihov bijes u afektu ili žestina spolne nadraženosti, može se zaključiti iz postupaka u takvim slučajevima.

²⁸ »Mores ac natura gentis, sive perpetui, sive etiam ii, qui subinde mutantur«. Isto mjesto, 588.

²⁹ »ut quod alias honestiores magisque pii fuerunt, alias minus.« Isto mjesto, 588.

³⁰ »Omnes Meridionales, ac simul Orientaliores, magis affectibus ardent: magis eos etiam foris producent, quam Septentrionales: sive laeti, sive etiam tristes affectus sint: magis amant; magis irascuntur; magis oderunt; magis concupiscunt; magis etiam metuunt«. Isto mjesto, 590.

vima Grka ili Talijana, osobito južnih, t. j. južno od Firence i preko Apenina, ili Španjolaca.³¹

Takvi su bili i Židovi. Zbog toga je kod Židova, kao i kod Azijata uopće, postojala poligamija.

Okrutnost tih Azijata je velika. Vladari i moćnici ubijaju i daju ubijati ljude iz čistog mira, ne samo u ratu, nego i u miru, bez ikakvog dugog sudskeg procesa.³² Tako su postupali Saul, David i Salamon, tako, kaže Vlačić, postupaju danas turski tirani i satrapi.³³ Odatle one okrutne izreke: napiti se tuđe krvi, prati ruke ili noge u tuđoj krvi.

Kad dode do rata, pobjednik nemilosrdno tamani pobjedenoga ili stvara od pobjedenoga svoje roblje. Poradi toga pobjedeni bježe, odmeću se od vlasti, pobjedioca, skrivaju se u podzemne špilje i pećine, iako ih i tako ostane tamo malo živih.

Judejci su vjerovali, da im je bog dao *zemlju*, obilato i preobilato, da je između sebe podijele na *ravne dijelove*. Izmjerili su *užadima površine* i bacali su zatim *ždrijebove*, koji će dijelovi zemljišta pripasti prvo kojem plemenu, pa unutar plemena obitelji, pa zatim osobi.³⁴ Odatle izrazi »sudbina moja«, »sreća moja«, »nasljedstvo moje«, »moj dio«, imaju svoju konkretnu materijalnu podlogu u zakonitom ždrijebu, u pravu po vrvi, t. j. po plemenskoj i rodovskoj (obiteljskoj) pripadnosti, prema onoj, prvoj diobi po vrvi (uzici, konopcu) kojom su izmjeravani podijeljeni dijelovi zemljišta. Odatle, kaže Vlačić, i naziv hebrejski, grčki i latinski: kler (clerus) kao oznaka za naslijeđeni i izmjereni dio ili imovina gospodnja (To je bog dao svome narodu, a svećenici su prigrabili sebi: »Quod primum de toto Dei populo dictum, nunc isti spirituales, si diis placet, ad se rapuerunt«, 590).

Zemlju, na kojoj žive pripadnici plemena, smatraju plemenskom i njihovu plemenu od boga danom. Ostaju stalno na njoj i čuvaju je. Samo ih glad može prisiliti, da sa nje odlaze i da se sele.

Kako je zemlja dijeljena po plemenima, takva je dioba utjecala na dalju konzervaciju plemenske organizacije, plemenskog života i plemenske isključivosti. Ona je još više učvršćena plemenskom diferencijacijom funkcija. Plemena je bilo dvanaest, i ta su plemena bila podijeljena na dvije različite grupe u crkvena ili levitska i u politička ili profana. Leviti su bili podijeljeni na svećenike (viši stupanj) i na obrednike (niži stupanj). Svećenici su opet bili podijeljeni na: vrhovnog svećenika i na niže od njega glavare svećeničke i zatim na obične svećenike. Pripadnici

³¹ »Quanta, ac quam indomita sit eorum vel ira, vel ardor libidinis: facile in Graecis, Italii praesertim, ultra Florentiam et Apenninum agentibus, (quae pars est multo meridionalior) et in Hispanis, licet vel experientia animaduertere«. Isto mjesto, 590-591.

³² »Hinc factum est, ut Reges ac Potentes, subito, etiam pacis tempore, ac sine aliquo longiore processu, aliquos interfici iusserint«. Isto mjesto, 591.

³³ »Sicut et nunc turci tyranni ac Satrapae«. Isto mjesto, 591.

³⁴ »Eam (terram) metiti sunt funibus et projecerunt sortes; quae portio cui tribui familiae aut personae contingeret.« Isto mjesto, 590. — Sve to toliko staro, arhaično i maloazijsko dolazi do izraza u istim uvjetima hiljade godina kasnije u Poljičkom Statutu (za koji Vlačić nije znao) kao »vrvi« i »vrvo pravo« i »stari, zakoniti ždrijebi«.

plemena ženili su se i udavali unutar plemena. Josip i Marija stupili su u brak kao pripadnici istoga plemena.

Stranci, došljaci, putnici bili su izvan svih plemena. Oni nisu imali roda, ni vrvnog prava, prava na zemlju, koju je bog dodijelio Izraelcima, a oni su je podijelili na svoja plemena. Biti izvan plemena, značilo je biti izvan čvrstih odnosa, izvan prava. Stranac, kaže Vlačić, u bibliji ne znači samo onoga, što živi izvan svoje domovine, nego u isto vrijeme nešto žalosno i jadno.³⁵ U Judeji je položaj stranaca bio gori nego drugdje. Oni ovdje nisu mogli ni naslijediti ni kupiti zemljišno vlasništvo, jer je zemlja pripadala samo Izraelcima.³⁶ Oni nisu za sebe mogli reći, da potječu od Abrahama, ni da su dionici božanskih obećanja. Nisu mogli pripadati ni religioznoj zajednici Judejaca i bili su zbog toga omrznuti.³⁷ Sam bog, kaže Vlačić, smatrao je, da treba jadnike strance među Judejcima nekako zaštititi, pa ih je svrstavao u kategoriju udova, siročadi, bolesnih i odbačenih, prema kojima treba biti milosrdan.³⁸

Kao u svakoj plemenskoj organizaciji postoji *kult predaka*. Djeca uzimaju kao svoja prezimena imena oca, djeda i t. d., da bi uspomena na čitav rod predaka ostala čvrsta. Kad se spomene sin, spominju se i otac, djed i više predaka rodovske loze. Poradi toga obitelji imaju posebne vlastite obiteljske grobnice. Bogatije obitelji i imućniji pojedinci sami, još dok su živi, nastoje da sebi i svojim podižu sjajne spomenike. Grobnice se izrađuju u kamenu, da ne bi zemlja doprla do tijela mrtvaca. Ako ima u takvoj grobnici više lješeva, koje zemlja ne rastvara, tako da grobovi zaudaraju, posipaju se, da bi se zatvorili, vapnom, tako da se grobovi bijele: pobijeljeni grobovi.

U svećenička plemena ulazili su i suci, pjevači, muzičari, starci, obrednici pri žrtvama i bolničari. Vlačić sve te podjele naziva redovima (*«procul dubio diversissimi ordines illorum fuere»*).

Svećenički redovi održavali su škole³⁹ od studenata i učenjaka raznih naroda onakve, kakve su postojale poslije u Rimu, koje su tamo kardinali progutali i kakve sada (t. j. u XVI. stoljeću) postoje u Parizu.⁴⁰ Takve su bile i škole proroka ne samo u Jeruzalemu, nego i rasute po čitavom Izraelu. Od njih su nastale sekte: saducejska, farizejska, eseovska, nazarenska i prije toga rehabilitska.

Društveni odnosi među profanima: jedni su bili bogatiji, drugi siromašniji, neki su bili robovi, drugi putnici i prosjaci, neki su bili potomci stranih naroda. Bili su jedni stočari, drugi ratari, treći vinogradari. Bilo

³⁵ »Peregrinus ... etiam plerumque aliquid triste ac aerumnosum in se includit». *Clavis* I, 894.

³⁶ »qui nec soli haereditatem eis habere aut emere licebat: utpote quod tantum Israelitis erat divisum». *Clavis* I, 894.

³⁷ »tunc et odio habebantur». Isto mjesto, 894.

³⁸ »Ob peregrinorum igitur miseriam, Deus eos saepe connumerat viduis, pupillis et orphanis et aliis omni ope praesidioque humano destitutis, eorumque se patronum et defensorem esse, profitetur». Isto mjesto 894.

³⁹ »Varia collegia studiorum et doctorum», II, 599.

⁴⁰ »ex omnibus gentibus, non minus quam postea Romae, quae jam a Cardinalibus devoratae sunt: et nunc Parisiis», II, 599.

je vojnika, trgovaca, književnika i upravljača. Uza sve to u početku među njima nije bilo one oštre klasne podjele (Vlačić kaže, podjele na [društvene] redove): na optimat, knezove, vlastelu i plebejce. Sve je to urađeno kasnije, za kraljeva i od kraljeva.⁴¹

5. Vlačićevo *uspoređenje* geografije zemlje, koju opisuje po izvorima, a da u njoj nije bio, ima čitaocima, koji također nisu bili u Palestini i ne će tamo doći, da učini sliku života tamo bliskom, upozoravajući i na one detalje i elemente, koji su njima poznati. Sva uspoređenja Vlačić uzima iz svoga vlastitog iskustva, pošto je došao do spoznaje, da je ono, što u izvorima stoji o toj dalekoj maloazijskoj zemlji, do koje je tada bilo nemoguće prodrijeti, sad istovjetno s pojedinim istovrsnim geografskim elementima onih predjela, kroz koje je on prošao i koji su njemu dobro poznati, sad različito od prirode poznatih zemalja, sad suprotno nekim elementima u tim zemljama. Poradi toga uspoređuje morfologiju Palestine sad sa predjelima Istre, sad s predjelima Njemačke, klimu s klimom Istre i Italije, naravi ljudi s naravima ljudi na evropskom jugu, hranu, odijevanje i privrednu djelatnost isto tako.

Ali kad Vlačić u tim uspoređenjima navodi ono, što dolazi iz njegova iskustva, iz onoga, što je on vidio i doživio u Istri i u Njemačkoj, njegov navod postaje svjedočanstvo savremenika, važno za historijsku geografiju, ekonomsku geografiju, ekonomsku historiju i etnografiju.

Vlačić se stalno vraća istim osnovnim teoretskim postavkama: razne zemlje i narodi imaju neke stvari zajedničke i iste, druge stvari posebne i specifične. Potrebno je pronalaziti i uspoređivati ono, što je jednako i ono, što je različito. Dva područja mogu biti posve slična, skoro ista. Ravnični položaj i obilje oborina, koje ne otječu, i hladna klima stvaraju močvarne predjele: Poljska, Litva, Letonija (Livonija) i Rusija (Moskovijska) zbog stalnih močvara i jezera imaju predjele, koji se nikad ne isušuju. U tim predjelima rastu močvarne trave u izobilju i duboke i stare šume. To su sjeverne ravnične, močvarne pustinje, nastale zbog preobilja vode.⁴² Ti se krajevi mogu međusobno uspoređivati zbog elemenata, koji su im svima zajednički.

Isto tako imaju južni krajevi, krajevi sredozemnomorski, brdoviti, kameniti, gdje zemlja propušta vodu, gdje ima malo oborina, gdje oborine brzo ishlapljuju, zajedničke osobine i oznake, koje dolaze od istih, srodnih ili sličnih geoloških, morfoloških i klimatskih uvjeta. U Judeji, u Maloj Aziji, u Africi, na Sredozemnomu moru nastaju neobrađena područja i pustinje zbog oskudice vlage i pjeskovitosti tla.⁴³

Zajedničko tim južnim područjima je propusnost tla, niski stupanj oborina i jaka vrućina.

⁴¹ »Non fuerunt alioqui, initio, inter eos alii ordines, Optimatum Principum, Nobilium aut Plebejorum; qui tamen postea a Regis constituti sunt«, II, 599.

⁴² »Sicut in Septentrionalibus locis, ut Polonia, Lituania, Livonia et Moscovia, ob nimias paludes et stagna multa loca non coluntur. Quare in hisce septentrionalibus desertis, crescunt non tantum multae palustres herbae; sed etiam arbores, in maxima copia«, Clavis II, 586.

⁴³ »Deserta in illis regionibus maxima ex parte fuerunt inculta, ob inopiam aquarum et simul ariditatem«. Isto mjesto, 585.

Uspoređujući sjever i jug, posebne geografske uvjete sjevera i posebne geografske uvjete juga, vidi se, kako je na sjeveru sve pod utjecajem preobilja vlage, na jugu sve pod utjecajem oskudice vlage. Sva vegetacija i fauna, bilje, drveće i životinje podložne su tim uvjetima. Privređivanje ljudi također je zavisno od tih specifičnih, nesuglasnih, suprotnih uvjeta.

I Vlačićevo je pravilo: »Na jugu nastaju pustinje zbog nedostatka vlage i preobilja topline, suprotno tome na sjeveru, zbog nedostatka vrućine i preobilja vlage«. ⁴⁴

Iz te različitosti prirode onih predjela⁴⁵ u uspoređenju s njemačkom prirodom (jer je knjiga namijenjena Nijemcima), treba razumjeti opise, koji bi inače sjevernjacima, ako ne bi uočili, da je priroda tamo posve drukčija nego kod njih i suprotna njihovoj, izgledali smiješni i metafore, alegorije ili uspoređenja nerazumljivi: da su bila sretna vremena, kad su šikljali izvori vode u pustinji, puna vode jezera, a hrast i jela su tamo rasi. Na sjeveru se ne može razumjeti, kakva je to sreća, kad proteku izvori, napuni se sve vodom, raste hrast i jela, jer svega toga ima tamo u izobilju i posve su svakidašnje stvari. ⁴⁶

Vlačić se zadržava i više na pustinjama. Takve pustinje u Aziji i u Africi spominju još stari klasični rimski pisci, jer su u njima rimske vojske dolazile u opasnost od žeđe i žege (»siti ac aestu sunt periclitati«), a nekad su zbog toga i izgibale. Ali sve pustinje nisu bile posve puste. Bilo je u njima na mjestima šuma. A tamo, gdje je Ivan propovijedao, Zaharija živio, i Joab imao svoju kuću, bilo je u pustinji sedam gradova.

Priroda nije u svemu različita, nego je u nečemu i istovetna. Visoke, osamljene stijene, sa širokim glavicama na vrhu, na glavici grad, kakvih ima u Arabiji i u Judeji, — na takvoj je stijeni kaže Vlačić, sagrađen plemeniti grad Arabije Petra, — nisu specifičnosti ni Judeje, ni Arabije. Takve su stijene i na njima utvrđeni gradovi bili Eta, kamo se bio zaklonio Samson, takva je bila Rimmon, kamo su se zaklonili ostaci od šest stotina Benjaminovaca. Njih ima u Njemačkoj i drugdje. Takva je stijena, i na njoj grad, Kala na Sali, nedaleko Jene. Kala je dobila ime po svojoj ljepoti, Sala, zbog vinorodnosti svoga područja, nazvana je hebrejskim imenom. Grad se diže iznad rijeke na ogromnoj živoj stijeni. (Vlačić je poznavao Kalu, ne samo izvana, zbog toga, što je živio u Jeni četiri godine ili nešto više od toga, nego i zbog toga, što se u gradiću na visini skrivao kod pastora u *onim* noćima punim nemira i bez sna, kad je iz Jene bježao, kao i onda, kad je s protivnicima pregovarao o izmirenju i tu na visini čekao i uzalud čekao povoljne glasove.) Takva osamljena stijena, kaže Vlačić strši i posred Rajne kod većeg katarakta blizu Schaf-

⁴⁴ »Possis uno verbo dicere: deserta meridionalia oriri ex defectu humiditatis et abundantia caloris: contra septentionalia, ex defectu caloris et abundantia humiditatis«. Isto mjesto, 586.

⁴⁵ »diversitas naturae illorum locorum«, 586.

⁴⁶ »Taliū enim rerum nimia copia est in hisce locis, at in illis, summa ut dixi, inopia«, 586.

hausena, koja tu stoljećima odolijeva nasrtajima vode i leda i čudo je veliko, da se odupire takvoj sili i da već nije odsječena.⁴⁷

U Njemačkoj ima predjela, gdje i vinogradarstvo napreduje, kao što ima mjesta, gdje ga nema. Rašireno je na brežuljcima uz Rajnu, Majnu i Nekar, t. j. na krajnjem zapadu Njemačke, a nema ga ni na Labi, ni na Vezeri, ni na drugim rijekama Njemačke.

U Njemačkoj, kaže Vlačić, u njegovo vrijeme, t. j. sredinom 16. stoljeća, vode zajednički na pašu krave i koze, koje pripadaju svima u mjestu. Kad se vraćaju s pašu i prolaze kroz mjesto, te krave i koze odvajaju se same od stada i same nalaze put kući, a da im ga nitko ne pokazuje.⁴⁸ Sve je to u njemačkim gradovima (*in civitatibus*), i to ne samo manjim, nego i većim, »gdje i ljudi ponekad zablude u labirintu ulica, a stoka ne zabluđi».⁴⁹ Iz tog Vlačićeva opisa vidi se ne samo to, što on hoće da potvrdi, t. j. da po izreci Pisma magarac ili govedo poznaje gospodara i kuću, nego za ekonomsku historiju i ekonomsku geografiju njegov opis čini svjedočanstvo suvremenika o životu u tadašnjim većim, velikim i najvećim njemačkim gradovima po broju stanovništva. U njima postoje još stanovnici, koji se bave poljoprivredom i stočarstvom, a i zanatlije i trgovci nisu se još otkinuli od poljoprivrednostočarske podloge. Vlačić je prošao kroz sve veće njemačke gradove i njegovo svjedočanstvo ne zasniva se na slučajnome. Isti fenomen potvrđuje i Trubar za gradić Kempten, u kojem je živio i bio pastor (u pismu o Stipanu Konzulu). To nam pomaže, da lakše možemo razumjeti, kako je Magdeburg, u kome je Vlačić vodio otpor protiv cara i velikog feuda u njihovu pokušaju prisilnog uništenja protestanata (1550-1551) sa svojih 40.000 stanovnika mogao godinu dana izdržati opsadu vojske Morica Saskog. Seljaci su u gradu imali krave, koze i svinje, dopremili su u grad stočnu hranu, klali su stoku, jeli su suho meso i kobasice i mogli su duže izdržati. (Prije početka opsade, Vlačić, koji je bio slab na želucu, izražava bojazan, da li će i on moći kao i drugi živjeti u opsjednutom gradu »od njemačkih kobasica«.)

Interesantno je i drugo Vlačićevo svjedočanstvo, da su se u njegovo vrijeme u brdskim predjelima Jene i u Thüringiji mnogo upotrebljavali magarci za prijenos tereta, tamo gdje su putovi strmi ili kameniti.⁵⁰

I jedno Vlačićevo sjećanje na put u karavani između Mletaka i Njemačke: da konji ne bi svračali s puta, da bi dohvatili travku s teretom, koji nose na sebi, stavljen su im brnjice na usta. Tako bi išli ne zaustav-

⁴⁷ »*Similis petra eminet in medio Rheni, in cataracta majore, prope Schafhusium: quam tot seculis, tanto impetu aquae et glaciei, ingenti vi impingentis, non abscissam esse, plane miraculum est.*» Isto mjesto, 581.

⁴⁸ »*Hic enim (in Germania), cum vaccae et capras in civitatibus habeant, reverso ex pascuis toto grege, sponte sua quaeque suorum herorum domos, nemine monstrante repetunt.*» Isto mjesto, 580.

⁴⁹ »*etiam in frequentioribus et amplioribus civitatibus, ubi homines aliquando viarum labyrinthis decipiuntur.*» Isto mjesto, 580.

⁵⁰ »*Sicut et Thuringia, Jenae, asinis ob loca montosa multum utuntur.*» Isto mjesto, 588.

ljajući se jedan za drugim. Vlačić kaže, da to vidimo na putu u Alpama i drugdje (*»sic videmus in Alpibus et alibi«*).

Uza sve srodnosti, sličnosti i istovjetnosti, postoje geografske i ekonomske specifičnosti juga, Sredozemnog mora, Male Azije, koje treba uzeti u obzir, da bi se razumio odraz, koji te specifičnosti dobijaju u književnosti (u zavjetnim knjigama kao i kod Homera).

Izreku: »i loze se ovjenčаше drvećem«⁵¹ ne će razumjeti ne samo Nijemci iz istočne Njemačke, gdje nema vinograda, nego ni Nijemci vinogradari iz zapadne Njemačke. Ta i takva mjesta, koja se nalaze u pjesničkim djelima i u drugim dobrim grčkim i latinskim piscima, mnogo će lakše razumjeti na pr. oni, koji poznaju Italiju i koji su takve stvari, radije i postupke tamo vidjeli.⁵² (Dodajući tu opasku, Vlačić je propustio da objasni onu lijepu izreku, koju je sam istakao: i loze se ovjenčаше drvećem i da od izreke izradi sliku: kako se loza sljubljuje uz drvo, veže se uz drvo, penje se i grana po njemu, penje se uz maslinu, šest, sedam ili više metara visoku, sve više gore prema suncu i nastaje simbioza između drveta i loze, koju u Vlačićevu kraju zovu loznica. I ta je loznica bila sastavni i bitan dio stare vinogradarske tehnike u svim zemljama Sredozemnog mora, pa i u Dalmaciji, na otocima i u Istri. Živo drveće, brijest i topola, u 20. stoljeću i njegovoj drugoj polovini primjenjuju se, ma da na mnogo savršeniji način kao sredstvo vinogradarske tehnike, koja omogućuje rast loze u visinu i stvaranje, na protegnutoj žici ne samo dva ili tri, nego i sedam ili osam redova jedan iznad drugoga, tako da jedna loza u dobroj zemlji i gdje ima vlage daje 30, 40, 50 i više kilograma grožđa u otvorenom vinogradu.)

To je ono konkretno, što stoji iza riječi, to je priroda stvari (*natura rerum*).

Tako i svi oni simboli kršćanstva, koji se osobito javljaju u Novom zavjetu, a dolaze od mediteranskog primorja od dodira sa morem, od života na moru i od zanimanja na moru, postaju nerazumljivi, ako se ne shvati sadržaj riječi i priroda stvari, koju riječ označuje. Tko ne razumije plovību, ne će moći da ima nikakvu predstavu o tome, što znači izraz: sjediti uz ručicu krmila (*»ad clavum sedere«*), što je šantina (dvo-dno na brodu, sentina), što jarbol (*»malus«*), što uznemireno more, što bura, što brodolom, sidro i razne druge pomorske stvari. Vlačić zna, ma da se na tim primjerima ne zadržava posebno, jer oni čine samo ilustraciju njegove problematike o razumijevanju prirode stvari, koliko je odgovorno sjediti ili stojati uz ručicu krmila, koliko empirijskog iskustva zahtijeva takav posao na uzburkanom moru i pri vjetru, kad su jedra napeta, i kakvu odgovornost za sudbinu broda, ljudi i tereta stvara takva funkcija.

⁵¹ *»Vites maritane arboribus«*, 377.

⁵² *»Plurima prefecto in Poetis, aliisque bonis authoribus Graecis et Latinis multo rectius intelligent, qui in Italia versati sunt ... variasque ibi res ac mores viderunt«*, 377.

Tako je i s drugim pojavama prirode i gospodarstva. U bibliji se toliko hvali hladovina, izdižu se zasjenjena mjesta i potoci, hvale se oblaci, što osvjetežu zrak, vjetrovi, što ublažuju sparinu, kamenje, što strši u vis i daje zaklon od sunca, da se ta mjesta ne mogu razumjeti bez poznavanja prirode predjela i neba,⁵³ gdje je sve to prikladno. Sparina je takva, da sve očekuje osveženje, bilo da dolazi od hladovine ili od oblaka, ili od daha povjetarca, ili od vode, ili od kiše, ili dapače od rose.

Zbog vrućine tamo mnogo ranije nego drugdje sazrijevaju usjevi i plodovi, kao jabuka, grožđe i drugi plodovi. Ova se razlika opaža i u pojedinim predjelima Evrope, pa i u Njemačkoj i Italiji.

Toplina predjela čini, da su sve pojave u zraku i oborine tamo mnogo žešće, kao što je također poznato, da su grmljavine i bljeskovi, grād, nagle oluje i pljuskovi u Italiji mnogo žešći nego u Njemačkoj. Sve je to u Judeji još žešće.⁵⁴

Od tih prirodnih uvjeta i od te žestine nastale su metafore o bujicama Belijalovim (a Vlačić tumači u rječniku Ključa, I, 72, da to znači bijesno nasrtanje čitavog svijeta i uz njega još i đavola i svih podzemnih, čovjeku nesklonih sila), o silnim poplavama, o šumu velikih voda, o dubokom blatu. Svega toga ima u bibliji, osobito u Prorocima i psalmima.

Ali i *Homer*, kao *Azijat*, koji nije daleko od neba i sunca judejskog, ima dosta posve sličnih izreka i uspoređenja. Dobro bi učinio onaj, koji bi ih skupio i usporedio sa sličnim mjestima u govoru Pisma.⁵⁵

Ali i drugi grčki pisci, kaže Vlačić, ne samo *Homer*, obrađuju iste motive i imaju iste slike i uspoređenja. I kao drugi primjer, uz *Homera*, navodi *Pindara*.

6. Mnoga se uspoređenja odnose na Istru. Vlačić je zove Istrom, svojom domovinom, na jednom mjestu i svojom najmilijom domovinom. Samo u jednom stupcu (592 izdanja 1628.) Ključa tri puta navodi Istru. Uspoređuje morfologiju, klimu, zanimanje, vršidbu, hranu.

Već u odjeljku »o govoru i glasovima, koji se odnose na naravi i prirodu (*ingenium naturae*) ljudi i predjela« u prvoj raspravi drugog dijela Ključa, i odmah u početku Vlačić navodi primjere, kako ima istih pojava u Judeji i kod Židova, kao kod Grka i Rimljana, kod Hrvata i kod Vlaha, da takvih pojava kod Nijemaca nema. Žalost su pokazivali stanovnici Judeje kao i Grci i Rimljani: muškarci su u žalosti brijali kosu i bradu, ležali su na grobu, kao da su i oni mrtvi, stavljali su prah na glavu, polijevali su mrtve mirisima, ponekad su i spaljivali mrtve i ležali su u njihovu prahu, obavijali su se u nabore odjeće i gestikulirali su, a i naricali su za mrtvima.

⁵³ »Hanc naturam loci et coeli, nisi quis probe noverit et expendere«. V. 583.

⁵⁴ »Ex hoc eodem loci fervore accidit, ut omnia meteoora sint illic vehementiora: ut notissimus est fulgura et fulmina, ac grandines, subitosque turbines, pluvias et tempestates, esse multo violentiores in Italia, quam in Germania. Longe vero importuniores ac impetuosiores sunt in Judaea«. II, 583.

⁵⁵ »Homerus, ut homo Asiaticus, et non valde dissimilis coeli et soli Judaico, plurimas prorsus similes phrases et similitudines habet. Quas, si quis cum Scripturae sermone conferret, non malam operam navaret«. Clavis II, 585.

Važna je tehnika rada (*»mentio artium«*), kaže Vlačić, koja je drukčija tu nego drugdje. U Judeji su vršili govedima baš kao Vlasi i Hrvati.⁵⁶ Da bi bilo jasno, da se usporedba odnosi na Hrvate i Vlahe u Istri, Vlačić istu tvrdnju ponavlja pet sto stupaca dalje: U Judeji se vrše govedima, kako to rade u mojoj domovini novi doseljenici Vlasi.⁵⁷ A da bi izradio sliku vršidbe, za one, koji nisu vidjeli, kako se govedima vrši, Vlačić opisuje ono, što je u Istri vidio: Gumno je ograđeno, pržinasto tlo pokrije se snopovima, a preko snopova gaze goveda, koja se tjeraju okresanim kocima.⁵⁸

I istarske geografske predjele Vlačić uspoređuje s judejskima. Neke su doline u Judeji pitome, plodne i obrađene, druge su jako duboke, puste, gluhe, neobrađene, samo su u njima šume i guste šikare. Iz njih protječe groza i strah.⁵⁹ Posve takva je draga rijeke Raše u mojoj domovini, gdje je, po Pliniju, granica Italije.⁶⁰ Vlačić svakako piše i tu ono, što je doživio: jezu i strah u dubokom, močvarnom, malaričnom, neobrađenom i nenastanjenom kanjonu Raše, kako je u njegovo doba i sve do 1930. izgledao, od današnjeg grada Raše, pa u polukrugu, kojim ide današnja željeznička pruga. Još i sada, kad je dno drage iskrčeno, isušeno, sanirano i obrađeno, pogled, koji se pruža od Frančića ili Turina niz strme obronke u dubinu, izaziva nelagodnost.

Uspoređenja s Istrom u stupcu 592 Ključa odnose se na vršidbu, na zanimanje stanovništva i hranu.

Zanimanje stanovništva u Judeji u stoljećima prije naše ere, u homersko doba, zatim i u Hristovo doba Vlačić uspoređuje s onim zanimanjima, koja je vidio i doživio u Istri u doba svoga djetinjstva i mladosti, t. j. petnaest stoljeća poslije Hrista i dvadeset ili više stoljeća poslije homerske epohe. Vlačić ne čini nikakve rezerve u uspoređivanju tako raznih historijskih razdoblja. Raška draga njegova djetinjstva čini mu se nepriступačna, nedokučiva, gluha i jeziva kao i duboki ponori u Judeji, koje biblija naziva »uvalom sjene smrti«. Tehnika obrade zemlje, vršidba govedima i mlaćenje cjepovima u Istri u njegovo doba, isti su kao u Judeji u Mojsijevo ili u prednjoj Maloj Aziji u homersko doba. Priroda i ista, proizvodna sredstva u poljoprivredi ista, stočarstvo isto. Priroda, zemlja, nebo, oborine, vjetrovi, sunce, oskudica vlage, sve je isto u svih prohujalih petnaest, dvadeset ili dvadeset pet stoljeća.

⁵⁶ *Sicut et Vallachi et Crabatae*, Clavis II, 44.

⁵⁷ *Triturarunt bobus sicut in mea patria Vallachi advena*, Clavis II, 592. — Ma da na prvome mjestu spominje Hrvate i Vlahe, a na drugom samo nove doseljenike Vlahe u Istri, t. j. doseljenike iz njegova doba, t. j. prve polovine 16. stoljeća, odnosi se i jedan i drugi podatak na Istru. U Istri se vršilo govedima ne samo u 16. stoljeću nego i u prvoj godini 20. stoljeća. Može se reći, da su sve do 1920. svi Hrvati Istre vršili govedima. Na otoku Krku na isti se način vrše govedima i u drugoj polovini 20. stoljeća.

⁵⁸ *»quos (bobus) intra septum constrata manipulis, stimulis, agitant»*, II, 592.

⁵⁹ *»Aliae (valles) fuerunt admodum profundae ac vastae, sylvis et dumis refertae; coque intus tetrae et horrendae»*, II, 585.

⁶⁰ *»Talis plane est vallis Arsiae fluminis, in mea patria: qui est plinio terminus Italiae»*, II, 585.

U Judeji su stanovnici ili stočari, ili ratari, ili vinogradari. Maslina i smokva su dopune tim osnovnim poljoprivredno-stočarskim zanimanjima. Posve tako je i u njegovoj domovini, a tako je u mnogim predjelima Italije.⁶¹

Kuhanim jelima i raznim pripremljenim jelima u raznim zdjelama Judeji su se služili mnogo manje, nego stanovnici sjevernih područja (Evrope). Mnogo se jelo onako, kako je zemlja dala, svježe i suho grožđe, sir, mlijeko, ulje, med i slično. *Često samo kruh i voda*. Možda se nekad dodavao uz kruh sir, mlijeko ili smokve. Voda onim ljudima više prija, nego što bi prijala sjevernjacima: oni su bili kolerični i stanovali su u vrućim i sparnim predjelima, a voda je ublaživala pretjeranu upaljivost i razdražljivost. »Takav način ishrane mnogo se upotrebljava i u Istri, mojoj najdražjoj domovini«.⁶²

7. Posebnu pažnju zaslužuje Vlačićeva obrada sredine i uvjeta, u kojima je stvorena potrošačka komuna u Jeruzalemu u prvom stoljeću naše ere. Vlačić ne upotrebljava termin potrošačka komuna (taj je termin naš i on odgovara stvarnosti), nego samo komuna ili tačnije: zbog čega su neki kršćani u početku u Jeruzalemu svoju imovinu predavali zajednici.⁶³ Prvo su to bili neki kršćani, neka grupa kršćana u Jeruzalemu, ne svi kršćani. Zatim ta je grupa kršćana predavala zajednici svoju imovinu, svoja dobra, t. j. ono, što je svaki od njih individualno prije stekao ili naslijedio. Uzrok za takvo predavanje pojedinačne imovine zajednici i rukovanje u zajednici tom imovinom, koja je postala zajednička, Vlačić proučava u vezi sa geografskim, ekonomskim i društvenim značenjem elementa mjesta (locus).

Uzroci stvaranja zajednice imovine i zajednice potrošnje te imovine bili su prema Vlačiću ovi. Prvi je razlog u tome, što su ti kršćani bili progonjeni i bili su u strahu, da će im progonitelji oduzeti imovinu. Po radi toga davali su je u zajednicu, da bude korisna kršćanima i ne prijede u vlasništvo neprijatelja.⁶⁴ Drugi je razlog bio u tome, što se u Jeruzalem steklo mnogo kršćana iz najudaljenijih krajeva radi religioznog kulta i da uče evangelijska učenja. Kad su došli tamo, a nisu imali ni zanimanja ni prihoda, morala ih je izdržavati zajednica.⁶⁵ Treći je razlog bio, što je čitavo to mnoštvo kršćana, muškarci i žene, postalo gomila, koja je potpuno ličila na skolastičku gomilu, sva predana proučavanju teologije.⁶⁶

⁶¹ »Sicut in mea patria et multis locis Italiae«. II, 592.

⁶² »Saepe etiam solo pane et aqua (in victu usi sunt); ac forte vel caseo, vel lacte, vel ficihus epulati sunt. Hinc talis victus crebra sit mentio. Multae etiam voces ac phrases inde sumptae sunt: Comedere cum aliquo panem: Dare alicui suum panem et aquam. Convenit vero aqua illis hominibus melius quam Septentrionalibus ut illae nimiae inflammatones salubriter sint aqua temperatae. Quod genus victus etiam in Istria, mea dulcissima patria, multum in usu est«. II, 592.

⁶³ »Jerusalemiae intro Christiani aliqui sua bona in commune redigebant«. Clavis II, 35.

⁶⁴ »Quod aliqui eis auferebantur a persecutoribus«. Isto mjesto II, 35.

⁶⁵ »qui necessario sustentari debebant a fratribus«. Isto mjesto, 35.

⁶⁶ »quod totu illa turba, viri et mulieres, erat veluti quaedam scholasticorum turba; tota in studium Theologiae intenta«. II, 35.

Svi su se spremali, čim steknu neka znanja, da odu odatle ma na koju stranu, ma u koju zemlju, da vrše propagandu, da naučavaju ono, što su naučili.⁶⁷ Takvi kršćani, koji su se posve predavali propagandi evanđeoske doktrine i u tom poslu kretali se iz zemlje u zemlju i iz mjesta u mjesto, niti su mogli da se posvete svojem imanju, – oni koji su takvo imanje imali, – niti su mogli fizičkim radom svojih ruku zarađivati, da bi se prehranili. Kad su odlazili, nisu imovinu mogli sobom ponijeti.⁶⁸

Nešto je u tom pravcu prodaje nekretnina i davanja novca utrženog od njih u zajednicu utjecalo i Hristovo proročanstvo o propasti Jeruzalema i uništenja čitavog njegova stanovništva. Mnogi, koji su u to proročanstvo vjerovali, bili su tim više spremni da prodaju imanja na području grada i da krenu u agitaciju za evanđeosko učenje na drugo mjesto.⁶⁹

Usto, bogatiji kršćani smatrali su, da imaju pomagati siromašnije. Vlačić ima za ovaj motiv nešto blažu i drukčiju formulaciju, da ne bi izlazilo, da su prvi kršćani smatrali, da je za spas njihove duše potrebno činjenje dobrih djela, što bi bilo suprotno i Lutherovu i Vlačićevu učenju. Zbog toga on tu samo kaže, da je motiv stvaranja zajedničke imovine mogao biti i taj, što se na nekom mjestu moglo naći više braće (t. j. kršćana), koja nisu mogla steći i pribaviti ono, što im je bilo potrebno za život. Zbog toga su bogatiji za takve siromašne grupe kršćana trošili svoje, makar i sve svoje.⁷⁰ (Nisu činili, prema tome, dobra djela radi dobrih djela i radi spasa, nego su činili dužnost kao pripadnici crkve da pomažu slabije crkvene grupe, sve u interesu crkve i religije.)

Vlačićeva analiza mjesnih uvjeta i sredine izgrađena je na osnovnoj pretpostavci, koju on i izričito ističe: na promjenljivosti uvjeta života i promjenljivosti sredine (*»locus, cuius ratio variat«*). Sve navedene okolnosti bile su historijske, prolazne i promjenljive. One se nisu nigdje stekle onako kao u Jeruzalemu. Privremena, kratkotrajna potrošačka komuna prvih kršćana tamo bila je rezultat sticaja takvih okolnosti na jednome mjestu.

8. Posebnu pažnju posvećuje Vlačić pojmu rada i gledanju na rad biblijskih spisa i klasičnih pisaca. On je sam bio neumoran, možda i pretjerano zanesen radnik i sav predan radu za čitav svoj muževni vijek. Posljednje godine života izdao je osam spisa. Pisao je, sve dok je mogao stajati na nogama, u zanosu da služi stvari, u koju je vjerovao. Zbog toga je ono, što je napisao o radu, važno, kako za ocjenu rada u Starome vijeku, za religioznu i filozofsku ocjenu rada, tako i za njegovu vlastitu

⁶⁷ »ut brevi, postquam aliquantulum profecisset, abire in quascunque terras, docendi gratia«, II, 35.

⁶⁸ »Quare nec, qui habebant possessiones, poterant illis colendis vacare; nec, qui nihil habebant, poterant manuariis operibus vacare, unde victus lucrarentur. Et denique, quia cito erat illinc alio migraturi, quid ibi cum immobilibus bonis agerent«, II, 35.

⁶⁹ »Forte etiam multos movit prophetia Christi de devastatione Jerosolymae et totius illius gentis, ut tanto libentius sua venderent«, II, 35.

⁷⁰ »Si adesse major fratrum copia aliquo loco, nec possent necessaria acquirere, tenerent ditiores vel omnia sua in eos impenderes«, II, 35.

ocjenu: što je njega nosilo i upravljalo u radu. Ekonomskoj geografiji gledanje na rad služi za razumijevanje ne samo kretanja proizvodnje i proizvodnog procesa, oruđa i proizvodnih odnosa, nego i dinamike ekonomskog razvitka neke određene zemlje u određenoj epohi.

Vlačić dodiruje pojam rada i njegovu problematiku na mnogim mjestima. Ima nekih izvanrednih ekonomskih misli i u njegovim neobjavljenim rukopisima u Wolfenbüttelu. Među njima postoji i njegova misao zabilježena njegovom rukom u konceptu plana jednog njegova rada, koji ima da izradi: »*Seljak, koji radi, mora prvo znati o plodovima*«. ⁷¹ To znanje proizvođača o plodovima svakako obuhvaća dvoje: i znanje, kakve će plodove donijeti njegov rad, i znanje, što će biti s plodovima njegova rada.

I jednu drugu misao kao maksimu Vlačić oštro ističe: »Rad, koji je uporan, savladuje sve, i onome, tko ima volju, nije ništa teško«. ⁷²

Iscrpnije je obradio Vlačić starozavjetni, kršćanski, antički i svoj pojam rada u rječniku Ključa, t. j. u prvom dijelu uz termin: rad (labor), stupac 520 i 521 prvoga djela »Ključa«.

Pozivajući se na Aristotela, koji obilježava rad kao aktivnost ili posao izvršen s naporom, i na Cicerona, koji označuje rad kao težu i naporniju djelatnost tijela i duha, – a duh nije drugo do misao – Vlačić zaključuje, da se pod radom razumije korisna djelatnost povezana sa naporom, koji ona izaziva. ⁷³ Tome značenju pridolazi, kaže Vlačić, drugo, koje se svodi na samo proširenje drugog dijela toga užeg pojma. Po tome tumačenju rad znači samo napor, tjeskobu, trud i nesreću. ⁷⁴ Taj drugi pojam upotrebljavaju i latinski pisci, i njima raditi (laborare) znači ili bol ili borbu protiv zapreka. ⁷⁵ Raditi u smislu biblije, znači također nešto izvršavati s najvećim poteškoćama. Rad i bol (i ispraznost) često se sjedinjuju. Mjesta u bibliji označuju rad i kao napornu i trudnu djelatnost i kao napor i bol i muku bez rezultata. U psalmima se govori o starcima, koji prežive 80 godina, da njihovo vrijeme i nije drugo do rad ili bol (što je isto) ili ispraznost. Kad se u bibliji tvrdi, da su Egipćani radili, da piju vodu iz rijeke, ⁷⁶ može to mjesto imati dvostruko značenje: ili da su s velikom odvratnošću bili prisiljeni da piju one pokvarene vode ⁷⁷ ili da su s najvećim poteškoćama kopali nove bunare, tražeći podzemnu vodu ⁷⁸ (koja bi bila povezana s riječnom vodom). Činiti da netko radi (»laborare facere aliquem«) ne znači drugo, do nekome nametati tešku muku

⁷¹ »Laborantem agricolam oportet primum de fructibus percipere«. – Sign. 741, 4, fol. 96. Wolfenbüttel.

⁷² »Labor omnia vincit improbus et nihil est difficile volenti«. Clavis, II.

⁷³ »Complebitur ergo tum utilem actionem, tum et eius molestiam«. Clavis I, 520.

⁷⁴ »hac vox et tantum posteriorem partem retinens, solam molestiam, anxietatem et onus malic. Isto mjesto, 520.

⁷⁵ »Qua significatione et Latini utuntur, cum eis, laborare, aut aegrotare, aut cum adversis conflictare, significat«. Isto mjesto, 520.

⁷⁶ »Laborabunt Aegyptii ut bibant aquas ex flumine«. Isto mjesto, 521.

⁷⁷ »id est, magnam cum nausea coguntur uti illis corruptis aquis«. I, 521.

⁷⁸ »aut etiam summa difficultate sibi novos puteos fodient, quaerentes aquam«. Isto mjesto, 521.

i dovoditi ga time u poteškoće. Raditi čekićem znači prosto kovački posao ili posao radnika. U tome slučaju rad znači samo ono prvo, djelatnost tijela i misli, bez primisli nesreće, koje drugi pojmovi rada sadržavaju.

Ali rad, kaže Vlačić, označuje, i to ne rijetko, i nešto, što je dobro, dobre stvari, rođene u mučnom radu.⁷⁹ U psalmu se tvrdi: ako budeš jeo plod rada svojih ruku, sretan si i bit će ti dobro.⁸⁰

Prema tri oznakama rad je imao trostruko značenje: prostu djelatnost tijela i misli (danas bismo rekli prema savremenim tekovinama nauke: djelatnost mišićja, mozga i živaca), oznaku boli (a to je prisiljavanje sebe na trošenje energije i substance mišićja, mozga i živaca), koja se potencirala do oznake nametnutog tereta i nesreće, i na kraju oznaku pozitivnu, religiozno-moralnu ili filozofski moralnu, na kojoj je toliko gradio Tolstoj u starim svojim danima pojam ljudske sreće: jesti ono (ili odijevati se i obuvati u ono), što si stvorio svojim rukama.

Sve te tri oznake rada, koje Vlačić prikazuje, čine antički, starohebrejski (t. j. starozavjetni) i starokršćanski pojam rada. Antika i klasika utemeljavajući pojam rada na sistemu rada robova, koji su obrađivali zemlju, radili u zanatlijskim radionicama i na građevinskim radovima, veslali na brodovima i činili kućnu posluhu, dala je i radu oznaku podložnosti, prinude, nametnutog tereta, nesreće i nižih, t. j. robovskih funkcija. Među vrlinama, koje se slave, nema ranga za rad, a Sokrat, prema Platonu, najduljbi ocjenjivač vrline, uvijek je besposlen i uvijek je spreman na razgovor. Aristotel govori o radnicima onako, kako je u 18. stoljeću slavonski vlastelin Adamović pisao (u svome Regulamentu) o svojim slugama ili kako su direktori stranih rudnika u Jugoslaviji između 1918. i 1941. govorili o prostoti, sirovosti i surovosti rudarskih radnika svoga poduzeća.

Prvi kršćani također nisu smatrali rad nečim osobito pozitivnim. Odajući se agitaciji i propagandi kršćanstva, – kako je to Vlačić opisao, obrađujući uvjete, u kojima je stvorena jeruzalemska potrošačka komuna, – oni nisu marili za proizvodnju, ni za obradu svojih imanja, ni za rad na tuđim imanjima, nego su trošili ono, što su stvorili njihovi preci. Ni u kasnijim crkvama nije rad bio posebno cijenjen i Augustin se morao buniti protiv fratarata, koji su to postali od seljaka, pa nisu htjeli da obrađuju polja i vrše kao fratri zanatlijske poslove. (Ako senator, pisao je Augustin, koji postane fratar, treba da ore, treba utoliko prije da ore seljak, koji je postao fratar.) Smatrajući sebe izabranicima božjim, odavali su se religioznoj propagandi, ostavljajući rad drugima: robovima, slugama, kmetovima. Misao o božjim izabranicima potiskuje u pozadinu osnovnu novozavjetnu misao o jednakosti svih ljudi. Izabranici su viši od ostalih. Crkveni ljudi, rukovodioci, samostanci, popovi smatraju sebe izabranicima, a priznaju privilegiju izabranosti i svima svjetovnim gospodarima, malim i velikim feudalcima, kraljevima i care-

⁷⁹ »Labor quoque non raro ipsas res bonas, magno labore partas, denotat. Isto mjesto, 521.

⁸⁰ »Si labore manu tuarum comedes, beatus es et bene tibi erit. Isto mjesto, 521.

vima. Masa, kmetovi, seljaštvo, radništvo ne može već zato, što čini homogenu i ujednačenu masu, biti među izabranicima. Oni, koji rade, nisu izabrani.

Elementi drukčijih gledanja postoje i u Starom i u Novom zavjetu i kod Augustina, ali oni dolaze do izraza mnogo kasnije u vezi s afirmacijom zanatstva u gradovima i poziva (vocatio, Beruf) u religioznoj i filozofskoj etici. Određena vrsta rada postaje trajno zanimanje, zanimanje postaje poziv, u kome treba istrajati i koji se ne smije napuštati, vršenje poziva dokazuje, da je uspostavljen kontakt s bogom, rad u pozivu postaje dokaz izabranosti. Tako, osobito u reformaciji, i osobito kod Kalvina shvaćena misao o predestinaciji izokreće iz temelja prijašnje tumačenje izabranosti u njegovu suprotnost: oni, koji vrše poziv, oni, koji rade, pokazuju, da su izabrani. Afirmativno gledanje renesanse i humanizma na život ovoga svijeta donijelo je pozivno poimanje rada. Reformacija i kalvinizam razvili su tu ideju dalje: rad postaje dužnost. Nastaje odgovornost ne samo prema radu, nego i prema njegovim rezultatima, prema proizvodima i proizvodnim sredstvima. (Sve do dužnosti prema novcu.)

Kao i u mnogim drugim gledištima, Vlačić je u gledanju na rad u mnogo većoj mjeri filozof novoga, nego teolog staroga. On se sam probio do vrha idejne i crkvene hijerarhije koliko svojim karakterom, odlukama i postupcima, toliko svojim radom. Sam njegov »Ključ« najveće njegovo teoretsko (ako smijemo tako reći) i sistematsko djelo nosi na naslovnoj strani prvoga dijela, odmah ispod naslova oznaku, da je: »to djelo radeno s najvećim radom i ljubavlju mnogih godina, u mnogim probdjevenim noćima i u snažnoj vjeri«.⁸¹ Ne stoji uz tu napomenu, tko joj je autor, da li sam Vlačić ili izdavač – tiskar. Vjerojatno je to opaska izdavača. Svakako ona odražava stvarnost: pozitivni Vlačićev odnos prema radu, najupornijem, istrajnom, dugogodišnjem. Ona govori o radu u mnogim probdjevenim noćima i o snažnoj vjeri, koja je držala Vlačićevu glavu uspravnom u tim dugim noćnim samogovorima i vodila umornu ruku od držanja pera, da istraje, da stvori nešto, što dotada nikad prije nije bilo stvoreno.⁸²

9. Politička i crkvena historija obrađivana u centurijama posebno za svaku zemlju, za crkve i pojedine biskupije u tim zemljama, prikazivanje kretanja Židova i kretanja carstva, širenje kršćanstva uopće i osobito među sjevernim Slavenima, za svako od prvih trinaest stoljeća naše ere, – zatim širenje islama, dolazak Madara, provale Tatara, opisi vanje običaja, naravi, ekonomskog života i postupaka Turaka, Polapskih Slavena, Madara i Tatara čini solidne fragmente historijske geografije. Mnogi od tih problema, kao na pr. širenje i stupanj afirmacije kršćanstva, kretanje Židova kroz svih 13 vijekova ili osobito za Jugoslavene važna pojava Madara, zahtijevaju širu i cjelovitiju obradu. U ovom prikazu zadržat ćemo

⁸¹ »Opus, et maximo annorum aliquot labore ac studio, multisque vigiliis atque fide singulari«. Clavis I, naslovna strana, izdanje 1628.

⁸² »Ut simile, in hoc quidem argumenti genere, nullum unquam esse editum, re ipsa facile sint deprehensuri«. Isto mjesto, naslovna strana.

se samo na registraciji triju fragmenata: pojave islama, geografsko širenje u prvom njegovu stoljeću, kroničarskih podataka o Polapskim Slavecima i o Tatarima.⁸³

Pojava islama obrađena je u sedmoj centuriji, i to prvo njegovo širenje u VII. stoljeću, zatim njegova doktrina. Jedno i drugo obrađivano je prema starijim historičarima i kroničarima. To su Zonaras, Petar Klunijacensis, Vicentij, Sigebert i osobito Azoara.

Islam je nastao u Arabiji, početkom sedmog stoljeća. (Prema dotad Vlačiću poznatim izvorima, nije bila sigurna godina, ni koje se Muhamed rodio, ni koje je umro, ni tačni datumi širenja pokreta, jer su kroničari navodili razne godine. Prema kroničarima Muhamed se rodio u Jezrabu, t. j. u Medini, ne u Meki.) Islam su primili Saraceni, »koji su i sami Arabi«,⁸⁴ oni su ga 617, (kaže se tu prema Saracenskoj kronici) prenijeli u Perziju. Zatim je raširen u Siriju i prodro u Jeruzalem. U početku su i Judejci jatovice prilazili islamu, držeći, da je Muhamed mesija. Odratili su se od njega, kad su vidjeli, da sam Muhamed jede meso od deve.⁸⁵

Širenje svoje konfesije Muhamed je izvršio silom. Sa 41 godinom bio je na čelu vojske, osvojio je Meku i Hunaim, kralja Aliendelu prisilio na plaćanje danka, napao je (po kronici on, po kasnijim izvorima bili su to njegovi nasljednici), polazeći iz Atriba, Heraklija, koji se kao pobjednik vraćao iz Perzije, zauzeo područja podesna za naseljavanje, pokorio je prevarom staro stanovništvo, opljačkao je Siriju i mnoge rimske provincije (Centurio VII, 647).

Prema kronikama Muhamed je bio okrutan, razvratan, bezuman, madičar i epileptičar (*»virum illum demonicum et amentem«*; *»incidit in morbum ... epilepticum, quo alias laborare solebat frequentibus«*; *»dicunt illa magicam artem esse«*. Centurio VII, 652). U namjeri da dokaže, da je Muhamed bio samo čovjek kao i svi drugi, kronika bilježi svjedočanstvo, da je »jeo i ispražnjavao se kao i ostali ljudi« (*»Comedit ut ceteri, atque perfora vadit«*. Centurio VII, 653.).

Saracenska kronika bilježi također, da je Muhamed učio, da su od svih naroda najpametnija četiri: Arapi, Perzijanci, Rimljani i Judejci.⁸⁶ On je također imao prividenje, da su četiri grada na svijetu došla iz pakla, i to: velegrad Egipta, Antiohija u Siriji, Ehhera u Jermeniji, Elmede u

⁸³ Ti fragmenti nisu danas novost, ono što je u njima, čini znatnim dijelom opća nješta u udžbenicima historije. U Vlačićevo vrijeme oni su prikupljani iz originalne, uglavnom dotad neštampane dokumentacije i iz raznih kronika. Podaci su uspoređivani, kritički pregledavani, svrstavani i prolazili tada kroz prvu naučnu obradu.

⁸⁴ *»Qui et ipsi natione Arabes sunt«*, stupac 596. — Ovo naglašavanje arapske nacionalnosti kod Saracena upućuje, da je pisac tih fragmenata Vlačić, koji elemenat narodnosti konzekventno ističe u centurijama, bez netolerantnosti i bez negativne ocjene ma koje druge narodnosti. Islam njega je interesirao i zbog prodora u jugoslavenske zemlje i zbog analize njegove doktrine, kojom se posebno bavio.

⁸⁵ *»sed cum vidissent eum de camelo comedere, cognoverunt, eum non esse Mesiam«*. Centurio VII, 652.

⁸⁶ *»Omnium gentium sapientissimae sunt quattuor: Arabes, Persae, Romani et Judei«*. Centurio VII, 624.

Kaldeji,⁸⁷ a da su tri grada došla na svijet ravno iz raja, i to su: Meka, Jezrab (u kome se po kronici Muhamed rodio) i Jeruzalem.⁸⁸

Obrada Polapskih Slavena izvršena je u 12. centuriji po kronici Helmodovoj.⁸⁹

Kronika je tendenciozna i jednostrana i govori o pokršćavanju Slavena i njihovu otporu protiv pokršćavanja. Ali je izvor s mnogo konkretnih i stvarnih zapažanja.

Po tome izvoru Slaveni (u 12. stoljeću) bavili su se poljoprivredom, ribolovom i lovom. Bili su više gostoljubivi nego ma koji drugi narod.⁹⁰ Nijednome strancu kod njih nije bilo potrebno da traži gostoprimitstvo, jer oni sami skupljaju goste i svi su radosni, kad im gost uđe, kao da ga očekuju i žele.⁹¹ Sve što radom steknu, proguta ta njihova potreba davanja, to utoliko više, što se rasipanje vrši pred očima sviju. Takvo pretjerivanje u pokazivanju razmetljivosti mnoge od njih tjera na krađu i razbojništva, a te su im osobine urođene. Oni ih opravdavaju žudnjom razdavanja drugima. Sa slavenskim se zakonima slaže, da budeš noću pokraden, a sutradan da sudjeluješ na gošćenju od toga. Toliko je jaka njihova strast ukazivanja gostoljublja, da je dopušteno, da se zapali kuća onome, koji bude zatečen, da je odbio da primi putnika.⁹² Oni su svi suglasni u tome, da smatraju nečasnim i prostim, za kojim svi treba da zvižde, svakoga onoga, koji bi se usudio ne dati dio putniku namjerniku.

Prema kršćanima, t. j. onima, koji su ih silom htjeli pokrstiti, ili onima, koji su pristali da se pokrste, Slaveni su postupali, prema Helmodovoj kronici, vrlo okrutno. Tvrdi se, da su nekim, već lješevima, vadili srce ili drob (*»viscera extorserint«*, Centurio XII, 17) pa ih naticali na kolac (*»palo circumdici«*). Druge su pribijali na križ, vršeći kao neki obred, izrugujući se tako simbolu spasenja. Svoja su božanstva udobrovoljivali kršćanskom krvlju, a Helmod kazuje, da su kršćane upotrebljavali i u intimnim odnosima.⁹³

⁸⁷ »Quattuor civitates ex inferno in mundum venisse somniat: nimirum Vastas Civitas Aegypti, Antiochia Syriae, Ehbera Armeniae, Elmedae Chaldaee. Centurio VII, 633.

⁸⁸ »Trio ex paradiso in mundum venerunt: nimirum Mecha, Jesrab et Hyerusolim«. Centurio VII, 633.

⁸⁹ *Helmodus, Chronicon Sclavorum* ili *De Sclavis*. Novije štampano izdanje iz godine 1898.

⁹⁰ »Nulla gens honestior Sclavis in hospitalitatis gratia«. Centurio VII, 996.

⁹¹ »In colligendis hospitibus omnes quasi ex sententia alacres sunt«. Centurio XII, 996.

⁹² »Si quis vero, quod rarissimum est, peregrinum removisse deprehensus fuerit, huius domum vel facultates incendio consumere licitum est«. Centurio XII, 996. Ovaj citat nalazimo i kod Klaića u Povjesnici srednjega vijeka, pisanoj kao udžbenik za više razrede srednjih škola (III. izdanje, 1902, str. 47). Mi ga ponavljamo ne samo zbog toga, što je on danas manje poznat, nego i poradi toga, što ga je Vlačić štampao tri i po stoljeća prije Klaića po originalnoj rukopisnoj kronici. Vrijeme nije ništa oduzelo važnosti toga mjesta. Kako Klaić ne navodi neko konkretno izdanje Helmodove kronike, iz koje je uzet citat, mogao je citat potjecati i iz drugog nekog djela, pa i Centurija.

⁹³ »Christianorum sanguine sua numina placare eosdem consuevisse narrat«. Centurio XII, 17.

Tatari su obrađivani u XIII. centuriji.⁹⁴ Tatari žive od mlijeka, prosa, smoka i mesa. Imaju mnogo stoke, ali goveda i konje ne kolju, ako nisu životinje ranjene ili nemoćne. Jedu i mačke i pse. Jedu često i ljudsko meso, nešto iz nužde, nešto iz uživanja, a nešto i radi zastrašivanja.⁹⁵

Stanuju u kolibama, koje nisu ugledne, i ako mogu, zimuju na morskim obalama. Dobri su jahači, lovci i strijelci. Kad se kreću na put, jašu ne samo na konjima, nego i na govedima.

Okrutni su, nemaju poštovanja prema starcima, ni obzira prema djeci. Koga zateknu u krađi, ubijaju bez milosrđa. Gdje god uhvate ženu, zadržavaju je za sebe. Smatraju, da su ljudi samo oni, svi drugi da su psi nedostojni ni da razgovaraju s njima. Lažljivci su, varljivi i perfidni.

Kad neko umre, stavlja se koplje pred njegov stan, da se zabrani ulaz. Ako je bio srednje imućan, mrtvac se postavi u polju na stolicu, ispred njega se pospremi sto i na njemu kopanj mesa i žara s mlijekom od kobile. Tako se pokopa. Također se pokopa kobilica sa ždrebetom ili krava sa teletom i konj s uzdom i sedlom. Drugi se konj odere, meso se pojede, koža napuni sijenom i tako napunjen postavi se da stoji nataknut na dva drveta. Sve se to čini, da bi mrtvac na drugome svijetu imao šator, kobilu ili kravu s mlijekom i konja za jahanje.

Ako je pokojnik bio bogat i velikaš, odnesen je u neko udaljeno mjesto i tamo sahranjivan u najsajnijem ornatu. Rodbina mrtvoga tada je određivala jednoga od njegovih robova, koje su zvali Slavenima i taj je bio s pokojnikom živ zakopan.⁹⁶

Tatari paze na snu i upravljaju se po njima. Imaju neka svoja suvjeverja, kojih se drže. Smatraju prekršajem i grijehom i nečim, što sluti na zlo: dodirnuti nožem vatru, hvatati i ubijati ptice, potkivati konje ili ako se kost slomi drugom kosti.

10. Radeći točno prije četiri stoljeća (1556) čuvenu metodu crkvene povijesti za Magdeburške centurije, t. j. sadržaj i uputstva, kako će za svako stoljeće u svakom svesku razraditi isti broj od 1.000 glavnih predmeta obrade i glavnih pitanja u 16 u svakom svesku istovrsnih glava, s istim naslovima i podnaslovima Vlačić je u toj napisanoj (i u prvom svesku centurija tiskanoj) metodi:

prvo, izradio u drugoj glavi toga programa ili metode konkretnu *regionalnu topografiju crkava*, koje se imaju obrađivati i koje su se obrađivale;

drugo, razradio u pojedinim predmetnim glavama popis pitanja, koja će se istraživati i obrađivati.

⁹⁴ Kako ova centurija, posljednja, koja je objavljena, nije radena pod Vlačićevim rukovodstvom, nije posve sigurno, da je on pisao članak o Tatarima. Uza sve to navodimo i ovaj fragmenat, koji je kao i ostali raden po programu izrađenom od Vlačića i po njegovoj metodi.

⁹⁵ »Carnes humanas soepius devorant, tam necessitatis, tum dilectionis imo etiam terroris incutiendi gratia«. Centurio XIII, 1292.

⁹⁶ »Iidem morti vicini unum ex suis mancipiis, quae Slavos vocant, designant, qui vivus una tumulatur«. Centurio XIII, 1290.

(Znamo, da je taj metod i program radio Vlačić, jer je sačuvan rukopis i zapisnik sjednice, na kojoj su primljeni kao Vlačićevi prijedlozi.)

Topografski smještaj crkava, kako ga je Vlačić izradio, odgovara koje stanju i širenju crkava u prvom stoljeću naše ere, koje stanju i širenju u kasnijim stoljećima, a da ipak iste crkve nisu morale postojati u svih 16 stoljeća, za koje je izrađen program, odnosno za onih 13 stoljeća, za koje su svesci povijesti (centurije) objavljeni. Čitava ta druga glava nosi naslov: O mjestu i širenju crkve.⁹⁷

U obradi se imalo postupati tako, da se u toj drugoj glavi svake centurije prvo sumarno i pregledno prikaže opće stanje crkve kao cjeline u tome stoljeću: da li je crkva bila u to vrijeme velika i na daleko raširena ili ograničena i skućena.⁹⁸ I zatim da se prema programu i metodi obrađuju po redu i po zemljama one crkve, za koje se u dokumentaciji nađe, da su u tom stoljeću postojale.⁹⁹ Neke su crkve postojale u prvim stoljećima, pa su u kasnijim izgubile na značenju ili su nestale. Druge nisu u prvim stoljećima postojale, pa su se zatim razvile, raširile i konsolidirale.

Podioba i geografski hijerarhijski red, koji je Vlačić izradio, pokazuju, koje se mjesto u crkvenom razvitku pridaje pojedinim zemljama, osobito, što je Vlačiću najvažnije, u razvitku autonomnih crkava. U svojoj podobi Vlačić prvo stvara pet *velikih geografskih područja*: azijsko, afričko, otočko Sredozemnog mora, kontinentalno evropsko (Vlačić to zove samo evropsko) i oceansko, t. j. zemalja u (Atlantskom) oceanu tik uz Evropu.

Vlačić vrši razgraničenje velikih područja isključivo prema kriteriju općegeografskom, saobraćajno-geografskom i historijsko-geografskom, t. j. po naučnim kriterijima. Nema ni traga podjeli na istok-zapad ili prema kasnijem konfesionalnom cijepanju.

Azijske zemlje Vlačić stavlja na prvo mjesto i svrstava ih prema sjeđistu njihovih crkava u tri skupine.

Prvu skupinu čine: Palestina sa Jeruzalemom, jer je početak crkve u Jeruzalemu i razumije se, kaže Vlačić, dok je tamo bila Hristova crkva.¹⁰⁰ U ovu skupinu dolaze i crkve u Haldeji i Arabiji.

Drugu skupinu čine:¹⁰¹ Sirija, Mezopotamija i Asirija.

Treću skupinu čine: zemlje u Maloj Aziji, u koje Vlačić svrstava ove: Cilicija, Pamfilija, Pizidija, Lucija, Jonija, Lidija, Lukenija, Frigija, Bitinija, Galateja, Paflagonija (između Ponta i Bitinije), Ponti Kapadokija, Jermenija (sjeveroistočna mala Azija), Parti (sjeverna Perzija), Perzija (južna Perzija na Perzijskom zalivu) i Indija (!).

⁹⁷ »De loco et propagatione ecclesiae«. Centurio I, Methodus.

⁹⁸ »Primum generalia quaedam praemittuntur: nempe Ecclesiam tum temporis fuisse amplam, lateque dispersam, vel angustam et exiguam«. Isto mjesto, Centurio I.

⁹⁹ »secundo, sequitur enumeratio specialis earum ecclesiarum quarum in hoc saeculo sit mentio«. Isto mjesto, Centurio I.

¹⁰⁰ »Primum vero hic ecclesiae recensentur per Palestinam sitae et initium sumunt a Hierosolymitanae, quamdiu quidem ibi mansit Ecclesia christi: eique subijcitur reliquae circumjacentes«. Isto mjesto.

¹⁰¹ »Deinde sequuntur Ecclesiae per Syriam, Mesopotamiam, Assyriam«. Isto mjesto.

Afričke zemlje rasporedene su u pet skupina. Prvu čini Egipat s Aleksandrijom, drugu Etiopija, treću Marmarika i Cirenaika (između Egipta i Sirte), četvrtu Libija i Hesperija, petu Kartaga, Numidija, Mauritanija i Getulija.

Otočke zemlje, to su crkve na onim otocima, kaže Vlačić, »prije negoli se prijede u Evropu«. ¹⁰² Otoke nabraja ovim redom: Salamina, Cipar, Rodos, Kreta, otoci u Egejskom moru i u Pontu, zatim Sicilija, Sardinija i Korzika.

Evropske zemlje prema istim kriterijama Vlačić svrstava u ove zone i ovim redom.

Prvo: Atena, Korint, Peloponez, Ahaj i Tesalija, Macedonija, Mizija Gornja i Donja, Ilirija, Sklavonija, Karintija, Italija, Galija, Hispanija, *drugo*: Germanija, s napomenom, da se tamo spominju prvo crkve uz Galiju, Rajnu i Ilirik, ¹⁰³ zatim one, koje su na ostalim područjima ¹⁰⁴ i u Češkoj,

treće: Sjever (Evrope bez bliže oznake), ¹⁰⁵

četvrto: Sarmatija (t. j. Poljska i Ukrajina) i Skitska (t. j. Rusija od Crnog mora do Sibirije),

peto: (Vlačić tvrdi na kraju): ¹⁰⁶ Oceanija, t. j. prema navodu: Britanija, Škotska i Hibernija (Irska).

U rasporedu kontinentalne Evrope prvu najbrojniju (t. j. po broju crkava) i najvažniju zonu čine sredozemnomorske zemlje, južni rub Evrope, od Helesponta do Hispanije, t. j. grčke, ilirsko-južnoslavenske i romanske zemlje. Vlačić u tu zonu stavlja među ostale i sedam zemalja, koje on smatra ilirskim ili slavenskim: Macedoniju, Donju i Gornju Miziju, Ilirik, Sklavoniju i Karintiju. Kako on, za svoje doba, ilirski jezik (t. j. južnosiovenski) smatra jednim od četiri glavna jezika, ¹⁰⁷ daje tim ilirskim područjima tako veliku važnost u osnivanju, širenju i afirmaciji crkve.

Uz ovu Vlačićevu podjelu potrebno je nekoliko napomena. Vlačić obrađuje historijsko-geografski razvitak crkava i njemu je osnovna ona polazna topografska podloga. Crkve se šire od Male Azije, gdje nastaju, u tri smjera prema zapadu: uzduž sjeverne obale, preko sredozemnomorskih otoka i uzduž južноеvropskih zemalja.

To su bili prije kršćanske ere saobraćajni putevi, tuda su se kretala proizvodna sredstva, stvorena u Maloj Aziji, zanatskopreradiivačka tehnika, ratarske kulture, religiozne i filozofske ideje. Ni helenska, ni rimska civilizacija nisu stvorile nova proizvodna sredstva, mjere, utege, znanstvenu i poljoprivrednu tehniku, pomorskosaobraćajnu i ribolovnu teh-

¹⁰² »priusquam ad Europam trajicitur«. Isto mjesto, Centurio I.

¹⁰³ »ubi primum Ecclesiae prope Galliam, Rhenum et Illyriam nominantur«. Isto mjesto, Centurio I.

¹⁰⁴ »deinde in reliquis regionibus«. Isto mjesto, Centurio I.

¹⁰⁵ »in regionibus versus septentrionem«. Isto mjesto.

¹⁰⁶ »postremo«.

¹⁰⁷ »quattuor principalium nunc linguarum: Graecae, Latinae, Germanicae et Illyricae«, Clavis II, 690.

niku, koja nije već postojala u Maloj Aziji. Grci su primili homersku maloazijsku mitologiju (Vlačić: »Homerus ut homo Asiaticus«), Rimljani su doslovno prepisali i preveli na svoj jezik grčku mitologiju. Odatle proizilazi važnost sedam jugoslavenskih zemalja, koje Vlačić poimenično navodi, a da posebno ne navodi nijednu njemačku zemlju, ma da su centurije pisane u prvome redu za Nijemce i Švicarce. Crkveni razvitak išao je od Karantanije i Ilirika s jedne strane od Galije, s druge strane prema Njemačkoj, Čiril i Metod došli su dapače od Tesalije i Makedonije u Ilirik i Karantaniju.

11. Bitnu osobinu Vlačićevih radova čini njegovo nastojanje, da pri ulaženju u svaku analizu označi polazne postavke, s kojima pristupa razrađivanju predmeta i da razradu završi zaključcima, koji mogu (u njegovu daljem dijalektičkom postupku) postati polazne postavke nove analize. Tako i u obradi geografskih elemenata Vlačić stvara opća pravila, koja su spoznajno teoretske, metodološke i materijalne prirode, prema materiji, t. j. predmetu, koji obrađuje. Čitav postupak je naučan, iako se i ta naučnost mora uzimati relativno, t. j. u okviru epohe, u kojoj Vlačić stvara, i u okviru cilja, t. j. ideja, za koje radi.

Prvo njegovo pravilo neposredno izraženo u geografskoj analizi odnosi se na relativnost ljudske spoznaje i na materijalnu opredijeljenost onih, koji stvaraju zaključke o stvarima. Poradi toga je nužno, da se ocijeni polazno gledište onih, koji rasuđuju, zaključuju, govore ili pišu. »Seljaci, tvrdi Vlačić, rasuđuju o svima stvarima, što se odnose na grad, po svojim seljačkim shvatanjima i svome seljačkome znanju, građani opet sa suprotnog gledišta«, ¹⁰⁸ Titir (pastir u Vergilu, pa i Vergil sam), kaže Vlačić, rekao je za sebe, da je, prije nego što je došao u Rim, mislio naivno, da je Rim grad poput Mantove i Verone, koje je poznao. Tek kasnije, kad je došao u Rim, vidio je, da je Rim veći i od najvećih gradova i da je prema drugima kao visoki i vitki čempresi prema niskoj i neuglednoj smrdeljici.

Pravnici rasuđuju o teologiji prema svojoj pravnoj metodi, a teolozi o pravu prema svom teološkom postupku. ¹⁰⁹

Takav postupak je posljedica toga, što o svemu, što kasnije čujemo ili čitamo, redovito rasuđujemo prema onome, što smo prije znali. ¹¹⁰ (Danas bismo rekli, da se prilazi stvarima sa gotovim preduvjerenjem, unapred opredijeljenim i da se u istraživanja unose rezultati vlastitog odgoja, iskustva, uvjerenja.) Tako se izvrće misao doktrine. Vlačić pritom misli na teološku doktrinu. ¹¹¹

¹⁰⁸ »Sic Rustici omnia urbana secundum suas res ac notitias; cives contra examinare solent«. Clavis II, 578.

¹⁰⁹ »Sic Iurisperiti Theologia ex Iure; Theologi contra, eorum questiones ex Theologia indicare conantur«. Clavis II, 578.

¹¹⁰ »Usitatissimum enim est, ut ex praeconceptis jam antea notitiis, ea quae post audivimus, aut legimus, iudicemus«. Isto mjesto, 578.

¹¹¹ »sique tum theologiam, tum et sacras litteras, prorsus inverterunt ac pervertunt«. Isto mjesto, 578.

Poradi toga je potrebno upoznati prirodu svih stvari (izvan naših određenosti), steći neko znanje o njoj i osobito o prirodi čovjeka, o prirodi njegovih fizičkih i psihičkih snaga, strasti i postupaka.¹¹²

Drugo Vlačićevo pravilo je metodološko. Za upoznavanje, – i Vlačić opet misli na upoznavanje smisla Pisma, – korisna je spoznaja svih nauka, kako logičkih tako i prirodnih, isto tako tehničkih i poljoprivrednih.¹¹³ Zapravo nema nikakvog znanja i iskustva, koje nam ne bi bilo korisno. Tražeći pravu spoznaju, sve ćemo iskoristiti: opći osjećaj, (»communis sensus«), svakidašnje iskustvo (»quotidianaque experimentia«), prave uzročnike zla i uzročnike dobra (»tum malitiae tum et virtutum recteque factorum«) i svake postupke u životu (»quarum vis hujus vitae actionum«).

Ovo metodološko pravilo uvjetuje upoznavanje prirode stvari (određenog predjela) i prirode čovjeka (određenog društva) iskorišćivanjem istraživanja mnogih nauka: prirodnih i društvenih, tehničkih i poljoprivrednih.

Treće pravilo odnosi se na materijalnu prirodu stvari (t. j. predjela) i čovjeka u njoj (t. j. čovjeka u konkretnom predjelu i konkretnim životnim uvjetima), i ono je također metodološko. Istražujući prirodnogeografske i ekonomskogeografske elemente, a zatim i antropogeografske nekoga predjela, nalazimo, da ima stvari, koje su zajedničke svim zemljama i svim narodima, kao i da ima drugih, koje su specifične za pojedine zemlje i narode. Pošto je upozorio prvo na onu prvu grupu pojava (zajedničkih), Vlačić ističe važnost onih specifičnih (činjenica i oznaka). Zbog važnosti tih specifičnosti treba ulaziti dublje u njih i razrađivati ih u pojedinostima.¹¹⁴

Od tih postavki Vlačić izvodi novo, četvrto pravilo utvrđivanja pojava i činjenica u geografiji. Činjenice i oznake su ili istovetne za više predjela i više tipova ljudi, ili su slične i srodne, ili su različite (diversitas naturae: jedan je predio i jedan tip ljudi različit je od drugoga) ili su suprotne.

Istovetnost nekih geografskih fenomena postoji na čitavom svijetu; pojava, činjenica i oznake su istovetne ili slične, fizičkogeografski i klimatski uvjeti Male Azije, otoka u Sredozemnomu moru, sjeverne Afrike i južne Evrope slični su i srodni, neki su uvjeti različiti (iako su slični) u južnoj i sjevernoj Italiji. Još su više različiti, ako se uspoređuje Italija i Njemačka. Suprotni su, ako se uspoređuje krajnji evropski jug i sjever na Baltičkom moru. Neko je zemljište posve neplodno, tako da na njemu

¹¹² »Utile esset omnium naturam nosse, vel mediocri quadam notitiā, praesertim autem Hominis, eiusque virium, vel physicarum, vel rationalium, vel etiam motuum, et actionum ipsius.« Isto mjesto, 579.

¹¹³ »Quare omnium artium notitia, tum logicarum, tum et naturalium, atque adeo etiam mechanicarum et rusticarum prodest ad sacrarum literarum cognitionem.« Isto mjesto, 579.

¹¹⁴ »Quoniam vero de aliquibus rebus, omnibus gentibus ac regionibus communibus, brevissime, ac in genere tantum monui: dicam nunc de illis, quae Palaestinae et Israelitis magis propria sunt, aliquanto plenius et magis per partem.« Clavis II, 582.

ne rodi ništa.¹¹⁵ Druga su zemljišta posve plodna ili manje plodna, ali ipak rode. Oštrina klimatskih fenomena, osobito kretanja u zraku i oborina mnogo je žešća u Italiji negoli u Njemačkoj, a u Judeji još žešća. U Judeji žestoki suhi vjetrovi (istočnjak i jugo) spale i osuše ono, što nije sažeglo suncem. U Italiji bura (sjevernjak) isto suši zemlju i usjeve, ali ne onako žestoko kao vjetrovi u Palestini. U Njemačkoj takvi suhi vjetrovi manje su štetni i manje poznati.¹¹⁶ Ovamo ulazi i ono već ranije navedeno Vlačićevo pravilo, da se pješčane pustinje na jugu stvaraju od nedostatka vlage i preobilja topline, a na sjeveru močvarne pustoši stvaraju se od nedostatka topline i preobilja vlage.

12. Pravila, koja Vlačić postavlja, i analiza, koju vrši na temelju njih, vodi konačno jednome: upoznavanju prirode konkretnog čovjeka u konkretnoj sredini i u određenim uvjetima života, tipa čovjeka izraslog u prirodnim i ekonomskim uvjetima predjela, vodi antropogeografskoj spoznaji.

Prirodu predjela (mjestu) čine njegove topografske, morfološke, geološke, pedološke i klimatske osobine, oborine, zračne struje, prirodne vegetacije i životinje. Vlačić ih nabraja i po redu razraduje. To su: položaj predjela, planine, brežuljci, doline, ravnice, stijene, vrtače, jame, pećine, strmine i prohodnost, razvedenost, rijeke, jezera, more, potresi, kretanja zemljišta, sastav tla (kamen, pijesak, plodna zemlja), pustinje, močvare, kiše, vode, bujica, grad, vlaga zraka i vlaga zemljišta, toplina, žega, omora, vjetrovi. Zemljina kora i specifičnost zemljine kore, promjene, što na njoj nastaju, atmosferski uvjeti i njihova specifičnost i dinamičnost, osobito suncana svjetlost, padavine i vjetrovi vrše međusobno utjecaj: atmosfera na zemljinu koru i zemljina kora na atmosferu. Jedno i drugo stvaraju uvjete biljnog i animalnog života.

Prirodu stvari čini baš to uzajamno djelovanje zemlje, topline, vjetrova i vode i njihov utjecaj na vegetaciju i na životinje. Ti uvjeti zemljine kore, atmosfere, vegetacije i životinja čine podlogu života čovjeka, njegova zanimanja, skupljanja plodova, lova, ribolova, proizvodnje i razmjene dobara.

Priroda ljudi izgrađena je na toj prirodnoj i ekonomskoj podlozi u prilagođivanju čovjekova života prirodnim uvjetima i u borbi ljudi i ljudskih skupina, da prirodne uvjete iskoriste i njih prilagode svojim ciljevima. Kako predjeli tako i ljudi imaju opća i zajednička svojstva i specifična svojstva. Antropogeografija vrši proučavanje onih elemenata u ljudima, koji su specifični i koji su se razvili kombiniranim djelovanjem prirodnih uvjeta predjela i ekonomije čovjeka. Prirodni uvjeti i ekonomski uvjeti života nekoga predjela odrazuju se u zanimanju ljudi, u tehnici njihova rada, u oruđima, u načinu nastanjivanja, u kućama i stanovima, u odijelu, obući, posteljama i pokrivačima, u vrsti hrane i načinu pripre-

¹¹⁵ »Aridi, nihil ferrentes«. Clavis II, 584.

¹¹⁶ »Denique habuerunt (Judei) propriam quandam calamitatem ventorum, orientalem ac meridionalium, siccorum et omnia odurentium: multo magis quam Boreas frigiditate sua solet in Italia: quae ipsa Boreae malitia Germanis minus noxia notaque est«. Clavis II, 582.

manja jela, u načinu kretanja ljudi u poslu i seobama, u tipovima društvene organizacije i društvenih odnosa. Tako nastaju tipovi ljudi, s određenim i posebnim temperamentima i karakteristikama, koji se odrazuju u njihovim postupcima, tipovi društvene organizacije, tipovi braka, načina i stila života, tipovi vjerovanja i odraza svega toga u govoru i pismu, tipovi ljudske kulture predjela u određenom vremenskom razdoblju.

Nauka može istražiti sve tipove ljudi, društvene organizacije, vjerovanja i društvene kulture, tek pošto istraži prirodne i ekonomske uvjete života, prirodnu geografiju i ekonomsku geografiju.

Prikaz obrade geografskih elemenata kod Matije Vlačića pokazuje, da je Vlačić prije četiri stoljeća postavio načela, izgradio metodu i sistem antropogeografskih istraživanja, da je već tada *konstituirao antropogeografsku nauku* i da se moderna antropogeografija 19. i 20. stoljeća kreće u bitnim istraživanjima na njegovim načelnim postavkama, i rade s njegovom metodom.

Geografski, ekonomskogeografski, antropogeografski elementi u Vlačićevoj obradi toliko su pažljivo izraženi, da se ne samo sistematizacijom pitanja nego i konkretnim pitanjima istraživanja i iscrpnošću njegova programa mogu još uvijek korisno i plodno poslužiti suvremena istraživanja.

Preciznost i solidnost te Vlačićeve obrade tolika je i takva, da se njegovu radu uopće ne može prigovoriti, da je propustio ma šta od onoga, što je bilo dostupno čovjekovu znanju.

Zbog toga i u toj grani nauke Vlačić i poslije četiri stoljeća djeluje stvaralački. Uvijek učitelj, živ i suvremen.

(Primljeno za štampu na 9. sjednici Odbora za filozofiju i društvene nauke od 27. XI. 1956.)

Zusammenfassung

DIE GEOGRAPHISCHEN ELEMENTE IN DEN WERKEN VON MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS

Die Werke von Matthias Flacius Illyricus wurden bisher fast ausschließlich vom Standpunkte der Theologie und der Geschichte, insbesondere der Kirchengeschichte behandelt und gewürdigt, während seine Beiträge zur geographischen Forschung, zur Sprachwissenschaft und zur Philosophie entweder überhaupt unberücksichtigt blieben oder nur mit kurzen Bemerkungen gestreift wurden.

Der Verfasser, der sich seit einem Vierteljahrhundert den Flaciusforschungen in Jugoslawien gewidmet hatte, und Flacius als Geschichtsforscher und Geschichtsschreiber in seiner Abhandlung über die Magdeburger Zenturien in den Veröffentlichungen der Jugoslawischen Akademie in Zagreb (Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, knjiga 306, Seiten 5–74, 1955) bearbeitet hat, unternimmt in dieser seiner Arbeit den Versuch die Beiträge von Matthias Flacius Illyricus

zur geographischen, wirtschaftsgeographischen und insbesondere zur menschengographischen (anthropogeographischen) Forschung darzustellen und einer methodologischen Prüfung zu unterziehen.

Wenn auch Flacius in seiner am Anfang der ersten Zenturie veröffentlichten Methode und im Programm zur kirchengeschichtlichen Forschung die Regeln aufstellte über die topographische Ordnung in welcher einzelne Kirchen in jedem von den sechzehn zu bearbeitenden Jahrhunderten bearbeitet werden und in seinem Verzeichnis von 1.100 Hauptfragen die in der Bearbeitung jedes Jahrhunderts berücksichtigt werden sollten, schon manche geographische, wirtschaftsgeographische, anthropogeographische und ethnographische Komponente hervorhob, die auch in den betreffenden Kapiteln jeder Zenturie inhaltlich ausgearbeitet wurden, und wenn er auch in seiner Abhandlung über den Inhalt und die Grenzzwecke der Wissenschaften (*»De materiis metisque scientiarum, gedruckt zum ersten Mal in der zweiten Ausgabe seiner »Disputatio de originali peccato et libero arbitrio, etc.« 1573, S. 509–548*) den Posten der einzelnen Fächer der geographischen Wissenschaft im Komplex der gesamtwissenschaftlichen Forschung streifte, die Grundsätze und Methode der geographischen Forschung enthält sein Hauptwerk: *Clavis scripturae Sacrae seu de sermone sacrarum Literarum*.

Sein Interesse ist auch hier nicht in erster Reihe die geographische Forschung an sich, sondern seine Bemühungen gehen dahin die Heilige Schrift so zu deuten, wie sie von denjenigen die sie geschrieben haben und von denjenigen, für welche sie geschrieben war, verstanden wurde. Also der Mensch Palästinas bis zu Christi Zeit. Wie war dieser Mensch, welche Eigentümlichkeiten der geographischen und klimatischen Umwelt, der wirtschaftsgeographischen Bedingungen sowie der gesellschaftlichen Institutionen auf die Gestaltung des historischen Menschen Judäas wirkten, wie war die Natur der Gegend, die Natur der wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Umstände sowie die Natur dieses Menschen (*natura loci et coeli, natura rerum, natura hominum*)?

Solche Fragestellung erhält besonders scharfe Züge durch seine 1560 formulierte und 15 Jahre danach bis zu seinem Tode verteidigte Ansicht über das Wesen des Menschen überhaupt. Eigentlich wollte Flacius unter keiner Bedingung ein Philosoph sein und wurde es doch, gegen seine eigene Absicht. Das Wesen des Menschen ist Fleisch, die Fleischlichkeit ist des Menschen Substanz. Auch die edelsten Kräfte des Menschen, Verstand, Geist, Seele, Herz sind Fleisch. *»Qui totus homo nascitur ex carne: caro est et non spiritus; et ad carnalia tendit«*. Und dann: *»Caro significat autem totum hominem corpore et anima ... praesertim vero ipsum cor et rationalem animam«*. (*Clavis*, I. Ausgabe 1628. 107). Obwohl Flacius diese Ansicht über das Wesen des Menschen auf einzelne Stellen der Heiligen Schrift und Luthers Schriften stützen wollte, und ausserdem dieser ganzen Ansicht nur einen theologischen Sinn beimass und sie auf den Menschen nach dem Adamsfall bezog und mit dem *peccatum originale* verband, auch die Grenzen der theologischen Erkenntnis nicht überschreiten wollte, war diese seine Erkenntnis viel überzeugender

durch die Erfahrungen des täglichen Lebens, somit auch mit der Erfahrung überhaupt als mit den Zitäten aus der Schrift begründet. Durch die Jahrhunderte war keine Kirche geneigt, seine eigene evangelische Kirche miteingenommen, diese seine Ansicht anzunehmen und zu bestätigen, und betrachtete sie nur als eine von den allgemeinen Leitsätzen der kirchlichen theologischen Lehre abweichende Privatmeinung (*»suas privatas opiniones«*) eines gelehrten Theologen.

Ist der Mensch nun so und war er immer so seit dem Anfang der Menschengesellschaft, und folgt er auch dem Fleische, so haben besondere materielle geographische Verhältnisse, Wirtschafts- und Gesellschaftsverhältnisse jeder Gegend dem dort Jahrhunderte hindurch lebenden und von ihnen abhängigen Menschen besondere Merkmale aufgeprägt: in seinem Temperament, seinen Charakterzügen, im Wirtschaften, Gehen, Benehmen, in den Beziehungen zu den Menschen des eigenen Stammes und des eigenen Volkes sowie in seinen Beziehungen zu den Fremden. Die geographischen und wirtschaftlichen Lebensbedingungen wirken weiter auf die Eigentümlichkeiten des menschlichen Ausdrucks, auf die schriftstellerischen und poetischen Bearbeitungen der Geschehnisse. Flavius hebt hervor, dass Homer, als *homo asiaticus* und den geographischen Verhältnissen Palästinas nicht entfernt und fremd eine dem alten Testament sehr ähnliche Ausdruckweise gebraucht und dass sich eine vergleichende Analyse beider Ausdruckweisen lohnen würde.

Um die Menschen, die die Heilige Schrift geschrieben haben sowie diejenigen, für welche sie geschrieben wurde, richtig zu verstehen und somit die richtige Deutung den einzelnen Worten der Schrift, den Phrasen, Figuren, Tropen, Gleichnissen zu geben, untersucht Flavius die geographische Struktur und die Lebensbedingungen Judäas. Seine Quelle bildet wieder mehr die Heilige Schrift als andere Werke, obwohl er sich bei dieser Analyse und insbesondere zur Aufstellung von Vergleichen auch der hellenischen und lateinischen Klassik bedient und die altchristlichen Autoren ausnützt. Sein geographisches Bild Palästinas ist ausserordentlich durchgedacht im System und in der Schilderung, sowie reich an Einzelheiten und Vergleichen mit anderen Ländern. Er schildert die topographische Lage der einzelnen Gegenden und einzelnen Städte, dann die geologischen, geomorphologischen und pedologischen Eigenschaften und die Auswirkungen von kombinierten geomorphologischen und klimatischen Faktoren auf die Veränderungen der Erdoberfläche. Besonders sind die Wirkungen der klimatischen Faktoren, der Hitze und Dürre, dann der plötzlichen Regengüsse und heftigen dürren Winde auf die Vegetation, Fauna und menschliche Wirtschaft hervorgehoben. Es werden die Bäume und Tiere beschrieben, und die Früchte registriert. Die Menschen leben entweder von der Viehwirtschaft oder vom Landbau und Weinbau, die Oliven, Feigen und Palmen (Datteln) als Zusatz hinzugenommen. Sie sind dauernd ansässig, treiben nur wenig Handel, sind keine besonderen Handwerker, noch weniger Fischer, Seelente und Baumeister. Die Seelente und Baumeister werden bei anderen Völkern gesucht. Bodenbesitz ist nach den Stämmen und innerhalb die-

ser nach den Familien verteilt und nach der Schrift den Judäern von Gott angewiesen. Sie haben es dann mit Seilen vermessen und auf gleiche Teile verteilt. An Boden erhielten sie genug und übergenuß. Wie Grund und Boden nach den Stämmen verteilt wurde, so blieb Eigentumsrecht nach Stämmen, was zur Konservierung der Stammesorganisation beitrug. Die Ehen wurden nur zwischen Stammesgenossen geschlossen. Die Differenzierung der Funktionen zunächst nach den Stämmen, dann innerhalb der Stämme brachte weitere gesellschaftliche Differenzierungen hervor. Jedenfalls, betont Flacius, die eigentliche Nobilität, Optimaten, wurden erst während der Könige und von diesen geschaffen. Die Lage eines Fremden unter diesen Bedingungen ist die möglichst schlechteste. Er hat keinen Erbteil am Grund und Boden, kann den Boden nicht kaufen, ist nicht Stammesmitglied und stammt auch nicht von Abraham. Gott hat sich der Fremden angenommen, hat sie zu den Witwen, Waisen, Kranken und Aussätzigen eingereiht und Erbarmen ihnen gegenüber angeordnet.

Über die Arbeitstechnik fand Flacius nicht besonders präzise und erschöpfende Angaben. Somit auch nicht über Werkzeuge, d. h. Produktionsmittel. An zwei verschiedenen Stellen wiederholt er die Angaben dass Judäer Getreide mit den Ochsen droschen, aber dass die einzelnen Getreidesorten sowie die dünnen Bohnengemüse mit Flegeln geklopft wurden. Da er zugleich als Symbol der Disproportion betrachtet, wenn ein Ochse und ein Esel beim Ackern als Paar zusammen eingespannt werden, so folgt daraus, dass man den Pflug benutzte und dass entweder ein Paar Ochsen oder ein Paar Esel unter Pflug eingespannt wurden. Die wichtigste Transportkraft war der Esel, den auch die Magnaten bei den steilen und steinernen Wegen zum Reiten benützten. Der Most und der Wein wurden in Schläuchen auf den Rücken der Esel oder auf den Schultern der Menschen transportiert.

Die Einwohner waren ausgezeichnete Weinbauer. Sie suchten überall die besten Sorten von Weinreben, pflanzten sie weiter und plegten die Weinberge. Sie arbeiteten intensiv an Sortenwahl, Veredelung und Bearbeitung von Weinreben. Auch die besten Weine wuchsen dort.

Die Wirtschaftsstufe war die Naturalwirtschaft. Als Symbole des Reichtums und der Fülle wurden weder Geld, Silber noch Gold betrachtet, sondern Naturalfrüchte: Weizen, Wein und Öl.

Sie kochten nicht viel, benutzten auch nicht viele Koch- oder Tischgeschirre, sondern assen meist kalte Speisen, so wie sie in der Wirtschaft produziert wurden: Brot, Gemüse, Feigen, Nüsse, Weintrauben, frische und getrocknete Weintrauben, Milch, Käse, Öl und Honig. Die Sommernächte verbrachten sie meistens im Freien und schliefen ein jeder »unter seinem Feigenbaum, unter seiner Rebe«, ausserhalb des Wohnhauses und der Stadt aber in der Nähe der Stadt. Sie schliefen entweder gekleidet oder mit dem Oberkleid gedeckt.

Die steilen Berge und steinigten Böden, steilen Wege und erhitzten Steine, wie auch die übermässige Luftwärme verursachten, dass sich die Tiere und die Menschen nur langsam bergauf und bergab bewegten.

Die Temperamente der Südländer sowie der Orientalen sind auch durch die geographischen Verhältnisse beeinflusst. Sie brennen von Leidenschaften und ihr Empfinden im Affekte zeigen ostentativ nach aussen weit mehr als die Nordländer. Sie sind mehr lustig und wollen das bezeigen, sie sind auch mehr traurig und wollen das nach aussen zeigen. Sie lieben mehr, sie zürnen heftiger, sie hassen auch mehr. Wenn sie einer Sache nachgehen und Erfolg haben wollen, handeln sie feurig in ihrem Begehren. Um sie, insbesondere im Geschlechtsverkehr und im Geschlechtstriebe, leichter zu verstehen, vergleicht sie Flacius mit den Griechen, Südtalienern (südlich von Florenz) und den Spaniern. Starker Geschlechtstrieb führte zu Polygamie. Sie sind auch grausam. Die Herrscher und die Mächtigen lassen sofort, auch in Friedenszeiten die Menschen umbringen ohne jedes längere Gerichtsverfahren. So benahmen sich Saul, David und Salomon, so, fügt Flacius hinzu, machen es heute die türkischen Tyrannen und Satrapen.

Um die Verhältnisse Judäas verständlicher zu machen, benützt Flacius viele Vergleiche. Da er in diesen als Zeuge wirkt, erhalten dadurch seine Angaben auch einen historischgeographischen Wert. Die hohen Steinwände mit breiten Köpfen, auf welchen palästinische und arabische Städte wie Petra, Eta und Rimmon gebaut wurden, vergleicht er mit Kala an der Saale, das ihm aus seiner persönlichen Erfahrung bekannt war, sowie mit der hohen Steinwand in der Mitte des Rheins neben den grösseren Katarakten bei Schaffhausen.

Am Rhein, Main und Neckar gedieh die Weinrebe schon zu seinen Lebzeiten, während an der Elbe und Weser keine Weinberge vorhanden waren. In den deutschen Städten, sogar in den grösseren, und er besuchte alle wichtigeren, wohnten noch Bauern und Viehzüchter. Die Stadt hatte gewöhnlich einen gemeinsamen Kuhhirten und einen Ziegenhirten und wenn die Kühe und Ziegen am Abend nach der Stadt zurückgetrieben wurden, konnte eine jede im Labyrinth der Strassen den Weg nach Haus herausfinden. In den bergigen Gegenden in der Nähe von Jena, – und er wohnte in Jena 4 Jahre hindurch, – benutzte man ebenso wie in Palästina den Esel als Tragtier an den steinigen und steilen Bergwegen. Besonders lebendig wirken seine Vergleiche des Ackerbaus, Weinbaus und der Viehzucht Judäas und Istriens, von wo er stammte, wie auch die Gleichheit des Essens und Trinkes in beiden Ländern.

Auch die Beschreibung der konkreten historischen Bedingungen, die die Verhältnisse des Ortes ausmachten, und die auf die Gründung der christlichen Konsumkommune in Jerusalem im ersten Jahrhundert wirkten, sind überzeugend. Die ersten Christen wollten alle Propagandisten des Evangeliums werden, sie bewegten sich von Stadt zu Stadt, ohne Beruf, ohne wirtschaftliche Grundlage. Die einen verkauften ihren Besitz, und gaben den Erlös der Gemeinschaft, die anderen mussten von der Gemeinsschaft erhalten werden. Dieser ganze Haufen von ersten Christen war den späteren scholastischen Haufen ähnlich: alle wollten nur von der Theologie wissen und nur Theologie studieren und sobald sie etwas erlernt hatten, gingen sie weiter, um an der Verbreitung des Chri-

stentums sich aktiv zu beteiligen. Man trachtete die Liegenschaften in Jerusalem auch deshalb zu verkaufen, weil die Christen von Christi Prophezeiung vom Untergang Jerusalems und der Zerstörung seiner gesamten Bevölkerung beeinflusst waren.

Da Flacius selbst einer des grössten und fruchtbarsten Schriftsteller war und ein unermüdlicher Arbeiter, ist es nicht ohne besonderen Reiz, seine Ansichten über die Arbeit zu verfolgen. Er schrieb in einer seiner Bemerkungen, dass der Bauer zunächst über die Früchte unterrichtet werden müsste, und wiederholt in der *Clavis*, dass die harte Arbeit alles besiegt und nichts sei unmöglich demjenigen, der will. In seiner Definition in der *Clavis* ist die Arbeit zunächst eine schwerere und und nicht angenehme Anstrengung des Körpers und des Geistes, – und Geist ist nichts anderes als der Gedanke, – dann ist die Arbeit eine nützliche Tätigkeit, verbunden mit der Überwindung des Unwillens. Dann wird die Arbeit auch nur von dieser negativen Manifestation aus betrachtet und ist dann nur Anstrengung, Furcht und Unglück. Aber auch etwas Gutes bedeutet die Arbeit: gute Dinge entstanden durch angestregte Arbeit. Flacius zitiert jene Stelle aus dem Psalm, die so viel zu denken und zu handeln Tolstoj gab: wirst du die Frucht der Arbeit deiner Hände essen, so wirst du glücklich sein und es wird dir wohl ergehen.

In dem *Methodus* zu den Zenturien hatte Flacius die Reihenfolge der Entstehung und Verbreitung der Kirchen aufgestellt: zunächst die Kirchen Asiens, dann Afrikas, dann der Mittelmeerinseln, dann Südeuropas; Griechenlands, der Balkanländer, Italiens und Hispaniens, dann Galliens und von Gallien und Illyrien aus die Verbreitung nach Westdeutschland, dann kommen an die Reihe die nördlichen Länder, Osteuropa und zuletzt Britannien, Schottland und Irland. Bei dieser Reihenfolge und Topographie der einzelnen Kirchen benützt Flacius nur den geographischen und den verkehrsgeographischen Masstab, ohne Rücksicht auf die spätere Konfessionspolitik und die politischen Grenzen.

In seinen geographischen Betrachtungen hat Flacius einige methodologische und erkenntniskritische Regeln wie auch Regeln über die Ursächlichkeit der geographischen Phänomene aufgestellt.

Zusammenfassend betont der Verfasser, dass Flacius der Begründer der systematischen anthropogeographischen Forschungen und Schöpfer einer wissenschaftlichen Methode zu diesen Forschungen war. Indem er die Erkenntnis der speziellen Merkmale eines Menschentypus von der Erkenntnis der geographischen und wirtschaftsgeographischen Bedingungen der Gegend abhängig macht die Wechselwirkung der Naturkräfte untereinander und ihre spezielle kombinierte Wirkung auf Natur des Menschen erforschen will und teilweise (für Judäa) erforscht hat, hat Flacius die anthropogeographische Wissenschaft konstituiert und eine Methode für diese wissenschaftliche Forschung so vollkommen ausgearbeitet, dass die moderne zeitgenössische anthropologische Forschung des 19. und des 20. Jahrhunderts nach drei oder vier Jahrhunderten nicht viel Wesentliches diesen Grundlagen hinzuzufügen im Stande war.